

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en regio Utrecht • 92^e jaargang • december 2019 • losse verkoop € 4,50

Oud Utrecht 6

Bruna en de stad • Spinoza in Utrecht • Tempel van Mill

Historische vereniging Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en regio Utrecht.

Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / secretariaat@oud-utrecht.nl / (06) 347 89 416 **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Ledenadministratie NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-) **Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is** wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Website www.oud-utrecht.nl, redactie.website@oud-utrecht.nl.

Digitale nieuwsbrief (redactie.nieuwsbrief@oud-utrecht.nl) wordt de eerste van alle oneven maanden verspreid. Leden waarvan het emailadres bekend is krijgen deze automatisch toegezonden.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 92e jaargang nr. 6 / december 2019 / ISSN 1380-7137

Tijdschrift Oud-Utrecht is een uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht en verschijnt zes maal per jaar in de even maanden **Deadline** agenda nummer 1 / 2020: 28 december 2019.

Redactie Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres:** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Kopij** sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen te vinden op www.oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** kunnen gestuurd worden naar de eindredacteur, Oudegracht 5-b, 3511 AB Utrecht. **Publicatierechten** van de opgenomen illustraties zijn naar beste intentie geregeld. Een ieder die meent dat zijn of haar rechten zijn overtreden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Senefelder Misset, Doetinchem

Losse nummers kosten € 4,50 (themanummers € 7,50) **Verkoopadressen** Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Utrecht Toerisme (Domein 9), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Broese (Stadhuisbrug 5), Bruna (Nachtegaalstraat 83, Zevenwouden 220), Museumwinkel Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Bruna Verdouw (Hoogzandveld 38, Nieuwegein) en www.oud-utrecht.nl/webwinkel.

Gezocht

Eindredacteur/productiebegeleider Jaarboek Oud-Utrecht

Het redactieteam van het Jaarboek Oud-Utrecht bestaat op dit moment uit zeven mensen. Als aanvulling op de redactie zoeken we een nieuw teamlid dat jaarlijks de productiebegeleiding op zich wel nemen.

Iemand die letterlijk en figuurlijk de puntjes op de i zet, die artikelen, beeldmateriaal, bijschriften etcetera controleert en alles op overzichtelijke wijze aanbiedt aan de vormgever. Iemand die nauwkeurig het proces van opmaak en proeven begeleidt en samen met de vormgever uiteindelijk een nieuw Jaarboek oplevert. Zij of hij heeft bij voorkeur interesse in de geschiedenis van Utrecht en is verder volwaardig redactielid.

Een vrijwilligersvergoeding is beschikbaar voor dit takenpakket. Heb je interesse, neem dan contact op met hoofdredacteur Wilbert Smulders via w.smulders@uu.nl.

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

184

Frits van Riel

De uitgeversfamilie Bruna in Utrecht

189

Yolanda van den Berg

Dick Bruna en Utrecht

Hart voor elkaar

194

Albert Gootjes

Utrecht Spinozastad?

Het bezoek van Spinoza in 1673

200

Armand Heijnen

De Tempel van Salomo van professor Mill

204

Arjan den Boer

Kanaleneiland en Hoog Catharijne in het Centraal Museum

206

Ton H.M. van Schaik

Thomas Basin in zijn geboorteplaats

207

Agenda

Hart voor elkaar

Het Centraal Museum wijdt een tentoonstelling aan de warme band tussen Dick Bruna en de stad Utrecht. Niet zo bekend als zijn boekillustraties, maar even interessant, zijn de vele ontwerpen die Bruna maakte voor lokale bedrijven en organisaties.

Utrecht Spinozastad?

Nederlands bekendste wijsgeer verbleef in het Rampjaar 1672-1673 een kleine drie weken in de bezette Domstad. Tot nu toe nam men aan dat zijn bezoek om de Franse bezetters draaide, onder wie de vermaarde prins van Condé. Nieuw ontdekte brieven werpen echter een ander licht op Spinoza's reis.

Tempel van Salomo

'Eene der merkwaardigste zeldzaamheden van Utrecht', noemde Nicolaas van der Monde het grote model van de Tempel van Salomo dat in de 18e eeuw in de bovenzaal van het toenmalig anatomisch laboratorium aan de Lange Nieuwstraat stond. De schepper was hoogleraar theologie en Hebreeuws David Mill.

□ OMSLAG: DICK BRUNA INSPECTEERT HET AFFICHE 'UTRECHT STAD NAAR MIJN HART' BIJ DRUKKERIJ VAN ROSSUM, 1986.

FOTODIENST GAU, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL.

*Het gezin Bruna, Amsterdam circa 1888. V.l.n.r.
Maria Catherina Bruna-van Ek, Gé, Henk en
Albert Willem Bruna.*

□ UIT: J. DE HAAN, 'DE BUSTE VAN BEETS WORDT U PERSOONLIJK AAN-
GEBODEN' (1968)

Albert Willem Bruna (1844-1902)

De overgrootvader van Dick Bruna, Albert Willem, werd op 16 juni 1844 geboren als de jongste zoon van een dominee uit het Overijsselse stadje Hasselt. Tijdens zijn leertijd bij de uitgeverij Erven F. Bohn in Haarlem leerde hij Maria Catherina van Ek kennen en trouwde in 1868 met haar. Als eerste werd in 1870 hun zoon Gé (Gerhard) geboren.

Nadat hij eerst bij andere boekhandelaars en uitgevers in de leer was geweest had Albert Willem Bruna in 1868 een boekwinkel aan de Sint Jansstraat in Haarlem overgenomen en gaf een jaar later het eerste door zijn vader geschreven boek uit. Behalve boeken publiceerde hij ook kerkelijke vlugschriften en polemieken. Ondanks zijn inzet en harde werk werd de zaak geen succes. Hij deed eerst zijn boekhandel van de hand, verkocht het winkelpand met woonhuis aan zijn schoonvader en vertrok naar Leiden. Daar werkte hij als boekhandelsbediende en werd eind 1872 failliet verklaard.

In de daarop volgende jaren was Albert Willem commissionair voor de boekhandel, handelsagent in kantoorbenodigdheden en advertentieagent van een krant. Ook bleef bij uitgeven. Via Leiderdorp, waar in 1874 zoon Henk (Hendrik Magdalenus) werd geboren, Amsterdam en Nijmegen belandde Albert Willem met zijn gezinsleden in Utrecht, waar ze zich in 1890 aan de Weistraat 130 (nu Mgr. van de Weteringstraat) vestigden. Vier jaar later verhuisde het gezin naar de Maliebaan 77 (nu 127).

In Utrecht zette Albert Willem Bruna eerst zijn grossierderij in kantoorartikelen voort, sloot een contract met de Staatsspoorwegen en werd in 1891 'Hoofdagent van den Algemeenen Spoorwegboekhandel'. Hij exploiteerde de kiosken op achttien stations van de Staatsspoorwegen en later ook die van enkele andere spoorwegmaatschappijen. Vanaf 1890 gaf hij *Het Vliegend Blad*, advertentieblad voor Utrecht uit en begon in 1893 met de serie *Voor de Coupé*, een tijdschrift

De uitgeversfamilie Bruna in Utrecht

Ontwerper en schrijver Dick Bruna was een telg uit een bekende familie van uitgevers en boekhandelaren, die sinds 1890 in Utrecht gevestigd was. Drie generaties Bruna - Albert Willem, Gé en Abs - gaven leiding aan Uitgeverij A.W. Bruna & Zoon, het bedrijf waarvan Dick Bruna voorbestemd leek om de volgende directeur te worden.

Frits van Riel deed onderzoek naar de 19e-eeuwse kunstschilder L.J. Bruna uit zijn eigen familielij n en schreef het boek 'Dit waren Bruna's' over twee takken van de familie Bruna.

Tijdschrift 'Voor de Coupe' no. 117, 1903

□ KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, SCHENKING VAN UITGEVERIJ A.W. BRUNA

met korte spannende verhalen dat liep als een trein! Hij gaf ook romans uit. In 1899 werden de activiteiten uitgebreid en kwam jongste zoon Henk in de zaak. Het aantal uitgaven groeide hierna gestaag. Albert Willem en zijn echtgenote overleden beiden in 1902 en werden begraven op de Eerste Algemene Begraafplaats Soestbergen.

Gerhard Bruna (1870-1935)

Gé Bruna, de oudoom van Dick, vertrok in 1889 naar Deli op Sumatra om daar tabaksplanter te worden. Na zijn terugkeer naar Nederland woonde hij vanaf december 1904 aan het Lucasbolwerk in Utrecht. Voor zijn huwelijk in 1909 met Elisabeth van Kalken, een weduwe en moeder van twee dochters, verhuisde hij naar het Wilhelminapark. Gé Bruna nam al vanaf 1903 financieel deel in de familiezaken. In 1904 was hij een van de oprichters van de N.V. Machinefabriek

Kiosk van de Algemeene Spoorwegboekhandel, station Utrecht Centraal, circa 1900

□ ARCHIEF BOEKHANDELSBEDRIJF BRUNA BV, AMSTERDAM

Utrecht, werd daarvan vervolgens adjunct-directeur en later directeur. Gé en zijn broer Henk Bruna richtten in 1906 de uitgeverij A.W. Bruna & Zn. op, die vier jaar later door Gé alleen werd voorgezet. De uitgeverij stond nog geheel in dienst van de spoorwegboekhandel die door Henk werd geleid en veel meer omzet genereerde.

Gé was een flamboyante levensgenieter. Al vanaf 1906 reed hij in een automobiel. In 1915 verhuisde hij met zijn gezin naar de buitenplaats Slangevegt in Breukelen-St. Pieters. Hij reed dagelijks in zijn Spijker naar de uitgeverij in Utrecht en bezat een motorkruiser om op de Vecht te varen. In

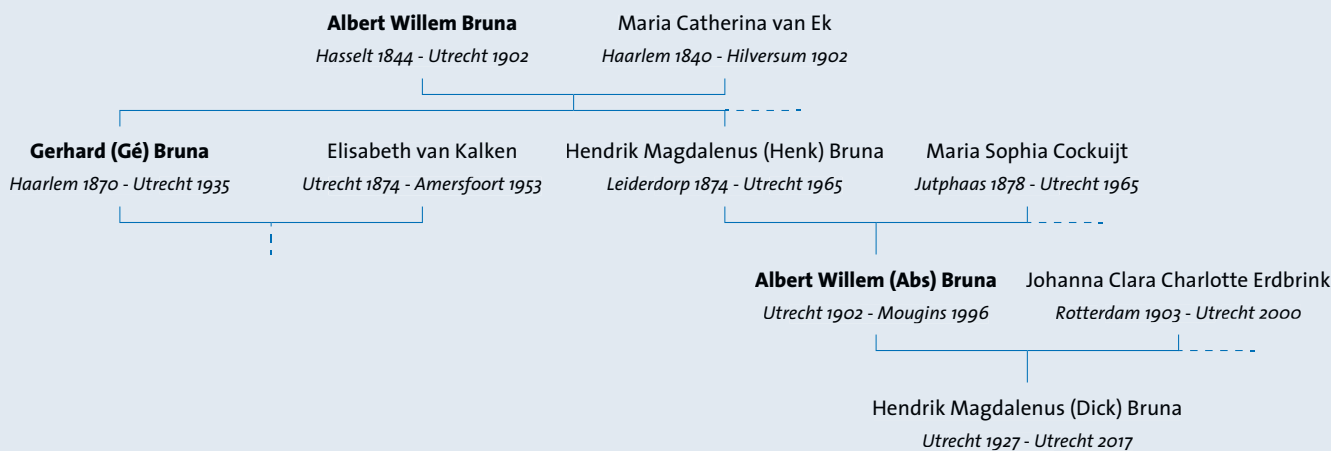
1917 betrok het gezin het huis Wilhelminapark 27a. Als fervent tennisser kocht Gé een eigen tennisbaan bij de Nassaustraat in wat toen nog Maartensdijk was.

De uitgeverij was oorspronkelijk gevestigd aan de Oudwijkerlaan 19 en 19bis, vanaf 1909 op de huisadressen van Gé Bruna en in de periode 1913-1917 aan de Herenstraat 29-31. Begin 1917 volgde de aankoop van vijf huizen op de hoek van de Brigittenstraat en de Nieuwe Kamp. Het geld hiervoor werd geleend van Henk Bruna. De uitgeverij kwam op Brigittenstraat 7 en de spoorwegboekhandel vestigde zich ook in het complex.

Gé Bruna met zijn bouvier in zijn Spijker-automobiel, circa 1916

□ UIT: J. DE HAAN, 'DE BUSTE VAN BEETS WORDT U PERSOONLIJK AANGEBODEN' (1968)

Vereenvoudigde stamboom van de uitgeversfamilie Bruna

Op 26 april 1917 richtten de broers de N.V. A.W. Bruna & Zn. Uitgevers Maatschappij op en werden beiden directeur. De verkoop van *Voor den Coupé* bereikte dat jaar het astronomische aantal van tweeëneenhalf miljoen exemplaren! Een jaar later werd deze uitgave echter stopgezet. Als alternatief dienden de reeksen onder de titels *Bruna's Reis-Bibliotheek* (1914-1919) en *Bruna's Bibliotheek* (1918-1932). Van 1913 tot 1920 gaf Bruna ook het culturele tijdschrift *De Hollandsche Revue* uit.

Gé Bruna was sinds 1919 nog de enige directeur van de uitgeverij. Hij trad in maart 1935 af, maar bleef betrokken als commissaris. Zijn neef Abs Bruna, de oudste zoon van Henk, volgde hem op. Na het overlijden van Gé in 1935 werd zijn stoffelijk overschot bijgezet in het familiegraf op Soestbergen. Zijn weduwe, die een stuk ouder zou worden, verkocht het complex aan de Brigittenstraat aan Henk en Abs als behorend vennoten van de spoorwegboekhandel.

Gé Bruna thuis achter zijn bureau, circa 1925

□ ARCHIEF BOEKHANDELSBEDRIJF BRUNA BV, AMSTERDAM

Albert Willem Bruna (1902-1996)

Abs, de vader van Dick Bruna, was de oudste zoon van Henk Bruna en Marie Cockuyt. Hij werd in 1902 geboren aan de Maliesingel 48bis en groeide met zijn twee jongere zussen Marie en Netty en veel jongere broer Henk op in een welgesteld en liberaal milieu. Na zijn schooltijd stuurde zijn vader hem in 1921 naar het buitenland om het vak te leren. In Engeland deed Abs ervaring op bij uitgeverij Hodder & Stoughton in Londen, die vooral thrillers uitgaf. In Parijs keek hij het uitgeven af bij Plon-Nourrit en kwam in 1923 weer thuis in Bosch en Duin, waar zijn ouders inmiddels woonden. Abs begon dat jaar bij de spoorwegboekhandel, maar kwam al snel naar de uitgeverij toen zijn oom Gé assistentie nodig had. Zijn vader was commissaris van de uitgeverij en zou dit blijven tot zijn overlijden in 1965.

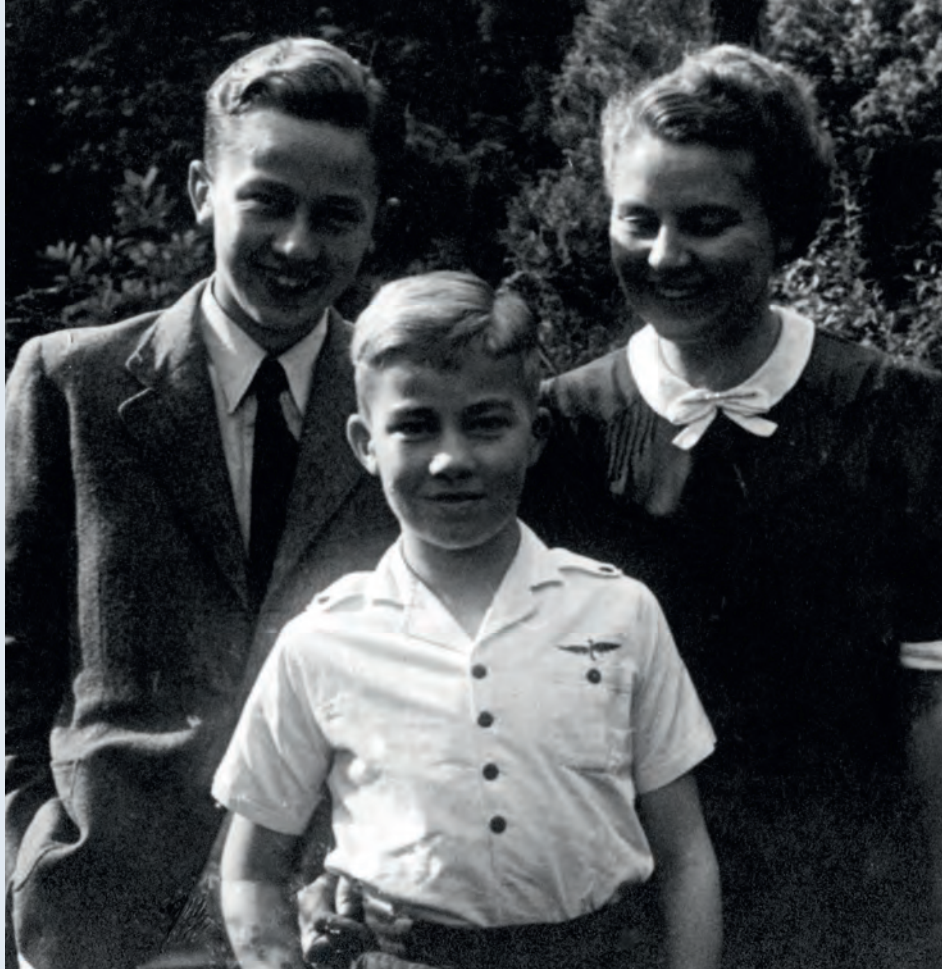
Net als zijn oom hield Abs van een royaal leven met uiterlijk vertoon en gaf graag geld uit. Hij reed in 1920 al motor en trouwde in 1925 met Jojo Erdbrink, een meisje uit de buurt in Bosch en Duin. Het echtpaar begon in Utrecht in twee bescheiden huizen: aan de Gerard Doustraat 46 werd zoon Henk oftewel de latere Dick (Hendrik Magdalenus) geboren en aan de Pieter Breughelstraat 12 zoon Frits (Frederik Hendrik). In 1933 betrok het gezin de moderne Villa Verloop in Huis ter Heide om daarna te verhuizen naar de Kleine Hoeve aan de Utrechtseweg in Zeist.

In 1927 was Abs commissaris van de uitgeverij geworden en in 1929 adjunct-directeur. Na het aftreden van zijn oom Gé werd Abs in 1935 directeur. Hij liet auteurs van Hodder & Stoughton vertalen en introduceerde ook hun gele stofomslagen. In de dertiger jaren ontketende Bruna met zijn moderne omslagen een revolutie in het deftige Neder-

landse boekenvak. Bij het kioskenbedrijf leerde Abs dat er een grote vraag naar pocketboeken was. Er werden zo'n 30 populaire misdaadroman van Ivans, George Simenon en Havank uitgegeven. Daarvan zouden meer dan zes miljoen exemplaren verkocht worden, waarvan het merendeel vanaf 1955 in de Zwarte Beertjes-reeks.

Auteur H.F. van der Kallen (Havank) vertaalde een kleine 40 boeken van Leslie Charteris onder de titel *The Saint*. De eerste tien boeken van Havank zelf gingen tot 1940 als warme broodjes over de toonbank. Minister-president Colijn was een fervent detective-lezer. Volgens Jaap Otten (*Twentsche Courant Tubantia*, 9 oktober 1982) zou Havank Abs Bruna hebben opgebeld met de woorden: 'U spreekt met Colijn. Kunt u mij zeggen wanneer de volgende Havank verschijnt? Ik lees ze allemaal. Daar kan ik zo lekker van inslapen.' De grap refereerde aan Colijns' radiotoespraak met de oproep om rustig te gaan slapen.

Omdat de Duitse bezetter het niet had op Engelse en Amerikaanse uitgaven liet Abs de voorraad van 10.000 boeken van *The Saint* aan het begin van de Tweede Wereldoorlog in metselen in het magazijn. Uit het Russisch en Amerikaans vertaald werk werd wel in beslag genomen. Havank schreef in 1940 een nieuw boek waaruit Abs, beducht voor inbeslagname, elk anti-Duits sentiment liet schrappen. Er zat weinig anders op dan Duitse detectives te vertalen, die volgens de bezetter veel te weinig gepromoot werden. Verder mochten alleen de uitgaven van Havank en Anton Roothaert, bekend van *Dr. Vlimmen*, blijven verschijnen. De Utrechtse Sicherheitsdienst achtte A.W. Bruna 'zeer anti-Duits en onbetrouwbaar', zo schreef Jacques den Haan in 1968 bij het 100-jarig bestaan van Bruna.

Dick en Frits Bruna en hun moeder Jojo Bruna-Erdbrink in de tuin van villa Poerwodadi, Bilthoven 1943

□ MET DANK AAN MEVROUW B.I. BRUNA-DE JONGH

Ab Bruna en zijn gezin betrokken in de zomer van 1941 de kapitale villa Poerwodadi aan de Soestdijkseweg Zuid in Bilthoven. Het huis werd echter door de Duitsers geconfisqueerd en het gezin moest verhuizen naar

een klein huisje aan de overkant van de weg. Vanwege de razzia's voor de Arbeitseinsatz dook eerst Dick en eind 1943 het hele gezin onder in De Treffer, een houten huis op palen in Muyevelde tussen Breukeleveen en Nieuw-

Abs Bruna achter zijn bureau bij de uitgeverij, circa 1931

□ ARCHIEF BOEKHANDELSBEDRIJF BRUNA BV, AMSTERDAM

Loosdrecht. In de winter van 1944 zat het gezin ondergedoken naast het Witte Huis in Nieuw-Loosdrecht. Dick vertelde daar op 5 april 2003 in *NRC Handelsblad* over: 'Mijn moeder heeft ons daar een heerlijke tijd bezorgd. Ik herinner me die periode als een van reuze intimiteit. Ik vond het fantastisch wat onze moeder voor ons deed. Zoals zij voor ons zorgde en onder alle omstandigheden een sfeer van warmte wist te behouden.' Na de bevrijding wilden de Bruna's niet meer terug naar een huis waar Duitse laarzen hadden gelopen. Het gezin betrok september 1945 een landhuis aan de 's-Gravelandseweg in Hilversum en in 1948 keerden zij terug naar Utrecht aan de Biltstraat 141 (nu 439). In 1949 betrok Abs met zijn gezin het grote hoekhuis Emmalaan 10.

Na de bevrijding waren de boekwinkels leeg. De veiliggestelde voorraad van *The Saint* kon meteen worden aangeboden. Ook werd begonnen met het *Boek van de Maand*, een gebonden serie. Om de dag verscheen er een nieuw pocketboek. Een aparte firma bracht een pocketserie uit onder de naam de Atlas-reeks; Bruna nam deze over en bracht die vanaf 1955 uit onder de naam Zwarte Beertjes. Dick Bruna ontwierp de omslagen en de succesreeks kreeg meer dan 3.500 afleveringen. Abs Bruna had een scherp zakelijk instinct voor welke auteurs in zijn fonds pasten. Zoon Dick vertelde daarover in *NRC Handelsblad* van 5 april 2003: 'Mijn vader was zo'n uitgever, die eigenlijk nooit een boek las. Gewoon een heel goede neus voor wat verkoopt, dat had hij.'

In 1961 werden een slordige twintig miljoen pocketboeken verkocht en in mei 1962 werd het 500e Zwarte Beertje uitgegeven. De uitgaven van James Bond van Ian Fle-

Abs Bruna (rechts) met Georges Simenon op Schiphol, 1965

□ JAC. DE NIJS / NATIONAAL ARCHIEF, FOTOCOLLECTIE ANEFO

ming waren medio 1965 op weg naar twee miljoen exemplaren. Op 3 september 1966 gaf Bruna het duizendste Zwarte Beertje uit, een aflevering van Inspecteur Maigret van George Simenon. Die morgen vertrok uit Amsterdam de Zwarte Beertjes Express, een speciale sneltrein om honderden genodigden een feestje te laten vieren in Delfzijl, waar Maigret zou zijn geboren. Daaronder bevonden zich de schrijver en enkele Maigret-vertolkers, zoals de Duitse acteur Heinz Rühmann en de Nederlander Jan Teulings. Er werd een standbeeld van Maigret onthuld dat gemaakt was door de Utrechtse beeldhouwer Pieter d'Hont en vervolgens maakte het illustere gezelschap van binnen- en buitenlandse uitgevers een tocht per salonboot. Het driedaagse evenement eindigde met een banket in Lage Vuursche. Het feest had zo'n half miljoen gulden gekost, maar leverde veel 'free publicity' op. Abs genoot veel respect, was vindingrijk en slagvaardig, maar ook licht ontvlambaar. Hij was een aimabele en charmante man, maar ook een avonturier. Hij had altijd vriendinnen. Hij hield van feesten en pakte de zaken graag groots aan. Aan de Franse Riviéra bezat hij een huis, hij reed graag in grote en mooie auto's en in Muiden lag een groot motorjacht. Hij speelde golf in Noordwijk

en bij Cannes. Zijn frivole levenswijze wekte soms ergernis bij zijn familie.

Abs had in oktober 1961 de echtelijke woning verlaten. Zoon Dick liet daar in *NRC Handelsblad* van 5 april 2003 over optekenen: 'Mijn moeder was een reuze vrolijk mens. Zij wilde alleen de leuke dingen zien. Ook later, nadat mijn vader definitief was weggegaan. Zij wilde dat nooit weten. Nee, die was op zakenreis.' Abs woonde na zijn vertrek in Amsterdam; eerst enige tijd in het Amstel Hotel en vanaf 1969 in het appartementencomplex Westhove aan de Lairesestraat. Daar bewoonde hij met zijn bediende en een huishoudster een appartement van maar liefst elf kamers. Het hing vol schilderijen van kunstenaars als Appel en Picasso. Abs ontving er regelmatig beroemde gasten, waaronder George Simenon, Karel Appel en Roger Moore.

In mei 1968 vierden de Bruna-bedrijven hun 100-jarig bestaan. In Tivoli traden artiesten op, het Utrechts Symfonie Orkest speelde een speciale Bruna-mars en alle personeelsleden kregen een gratificatie. Namens de directies ontving de stad Utrecht van A.W. Bruna een gift van f25.000,- voor een literair of cultureel doel.

Jongere broer Henk maakte als commissaris bekend dat Abs op 31 december 1970

om gezondheidsredenen was afgetreden als directeur en in het nieuwe jaar commissaris werd. Henk werd de nieuwe directeur met als taak de uitgeverij, die inmiddels in zwaar weer verkeerde, te reorganiseren. Het bedrijf verhuisde van de binnenstad naar de Hollantlaan. In 1974 trad Abs ook af als commissaris. Om de uitgeverij voor verder onheil te behoeden nam Henk diens aandelen over en trok een externe manager aan.

De neergang bleek echter niet te keren door het ontbreken van nieuwe bestsellers. Topauteurs waren onbetaalbaar geworden. De Zwarte Beertjes-reeks werd in 1981 verkocht aan de Friese Pers. Dat bleek niet voldoende om het bedrijf te redden; de schuld was flink opgelopen en de helft van het personeel moest worden ontslagen. De uitgeverij verhuisde in januari 1982 naar de Reactorweg, een maand later werd al surseance van betaling aangevraagd en in mei trad Henk Bruna af. Het bedrijf werd in 1983 overgenomen door de Friese Pers, maar de naam A.W. Bruna bleef gehandhaafd.

Abs Bruna bereikte bereikte een hoge leeftijd en bracht zijn laatste jaren door aan de Côte d'Azur in Zuid-Frankrijk. Daar bleven de auteurs uit de tijden van weleer over de vloer komen. Hij overleed er in 1996, waarna de urn met zijn stoffelijke resten werd bijgezet in het familiegraf in Utrecht.

Literatuur

- Frits van Riel, *Dit waren Bruna's. Twee takken van de familie Bruna, over ondernemers, predikanten en schilders*. Uitgave F&N Eigen Beheer te Castricum, januari 2019 (niet meer verkrijgbaar, wel aanwezig bij Bibliotheek Utrecht en Het Utrechts Archief).

Na het overlijden van Dick Bruna in 2017 legden veel Utrechters bloemen bij het beeldje op het nijntje pleintje

□ V.M. LANSINK, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Dick Bruna en Utrecht

Hart voor elkaar

Veel Utrechters kennen het beeld: de vriendelijke man met bril en grijze snor, fietsend door het centrum van de stad. Bijna een leven lang woonde en werkte Dick Bruna (1927-2017) in Utrecht aan zijn wereldberoemde prentenboeken, markante boekomslagen en aansprekende affiches. Minder bekend, maar even interessant, zijn de vele ontwerpen die hij maakte voor bedrijven en organisaties in Utrecht.

Yolanda van den Berg is conservator Bruna Collectie en nijntje museum bij het Centraal Museum. Zij stelde de tentoonstelling 'Dick Bruna en Utrecht: Hart voor elkaar' samen en bedacht het concept van het populaire nijntje museum.

Dick Bruna werd geboren in Utrecht op 23 augustus 1927. Volgens goed familiegebruik werd hij vernoemd naar zijn grootvader Hendrik Magdalenus en kreeg de roepnaam Henk. Hij was een wat mollig jongetje dat al snel de bijnaam 'Dikkie' kreeg. Die naam bekliefde zodat hij voortaan als Dick door het leven ging. Hij groeide op in een gegoede familie van uitgevers en boekhandelaars, de eigenaars van de succesvolle uitgeverij A.W. Bruna en een keten van stationskiosken.

Als oudste zoon was Dick Bruna voorbestemd voor de opvolging in het familiebedrijf. Om zich op die taak voor te bereiden werkte hij in 1945 bij de Utrechtse boekhandel Broese, waar de bedrijvige Chris Leeflang directeur was. Hij liep in 1946 stage bij het kioskenbedrijf W.H. Smith in Londen en drie jaar later bij uitgeverij Plon in Parijs. Bruna deed er veel inzichten op over de verschillende aspecten van het uitgeverijvak, maar vooral ook over zijn eigen, meer kunstzinnige interesses. In zijn vrije tijd bezocht hij tentoonstellingen en trok er op uit om stad en natuur op papier vast te leggen. Tussen de stages door werkte hij aan

kleine opdrachten, zoals het vertalen van boeken en het maken van omslagen voor uitgeverij A.W. Bruna. Zo ontwierp hij zijn eerste omslag in 1946 voor het boek *Anne-Marie* van Arnold Clercx. In 1948 studeerde hij nog een half jaar aan de Rijksakademie van beeldende kunsten in Amsterdam.

Artistieke aspiraties

Dicks kunstzinnige interesse was ook al in de oorlogsjaren naar voren gekomen, toen het gezin Bruna ondergedoken zat aan de Loosdrechtse plassen om aan de *Arbeitseinsatz* te ontkomen. In het rustige plassen-gebied was weinig te doen, zodat tekenen een prima tijdverdrijf was. Omdat de uitgeverij actief bleef kwamen er soms auteurs en vormgevers langs om hun opdrachten te bespreken. Enkelen van hen, zoals de toen bekende kinderboekillustrator Rein van Looy, gaven de jonge Dick dan wel eens tekenles. Samen maakten ze schetsen die Bruna later uitwerkte in olieverf. In Loosdrecht werd zo een zaadje geplant dat later in Londen en Parijs ontkiemde.

Voor het verblijf in Parijs was van wezenlijk belang voor Bruna's artistieke ontwikkeling. Hij raakte er onder de indruk van het frisse, experimentele werk van moderne kunstenaars als Henri Matisse, Fernand Léger en Pablo Picasso. Ze maakten een onuitwisbare indruk op hem. In de metro-stations genoot hij van de vele eigentijdse reclame-affiches. Eenmaal terug in Utrecht wist hij het zeker: zijn interesse lag niet bij het zakelijke uitgeversvak, maar bij de artistieke wereld van kunst en vormgeving. Hij wilde beeldend kunstenaar worden.

In 1950 en 1951 maakte Dick Bruna twee kunstreizen met Chris Leeftang, de boekhandelaar die ondertussen een goede vriend was geworden. Ze toerden door Zuid-Frankrijk en bezochten onder andere de - nog in aanbouw zijnde - modernistische Unité d'Habitation van architect Le Corbusier en de Chapelle Rosaire door Henri Matisse. Ondanks deze inspirerende reizen en zijn kunstzinnige aspiraties trad Dick Bruna in 1952 toch in dienst van het familiebedrijf. Hij werd er niet de aankomend directeur, zoals ooit de verwachting was, maar vormgever, gezien zijn eerdere werkzaamheden geen onlogische stap. De belangrijkste reden hiervoor was echter de liefde. In 1951 had Dick namelijk oog gekregen voor zijn buurmeisje, Irene de Jongh, waarmee hij zich een jaar later verloofde. Irenes vader vond het vrije kunstenaarschap onvolgende basis voor het onderhouden van een

In 1971 maakte Bruna zijn laatste stationsaffiche voor de Zwarte Beertjes-pockets. De beeldtaal was inmiddels zo bekend dat tekst overbodig was.

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT; BRUIKLEEN DICK BRUNA/MERCIS BV 2000

gezin en stelde daarom een goede baan als voorwaarde voor een huwelijk. Het jonge paar trouwde in maart 1953. De huwelijksreis voerde naar Zuid-Frankrijk, waar Bruna zijn kersverse vrouw meenam langs alle moois dat hij er in eerdere jaren had gezien.

Omslagen en prentenboeken

Bij de uitgeverij kreeg Dick Bruna alle vrijheid bij het maken van zijn ontwerpen. Er waren weinig regels en vaste elementen, zodat hij steeds naar eigen inzicht kon kiezen voor onderwerp, vorm, kleur en stijl. Die vrijheid bood Bruna de ruimte om zich artistiek te ontwikkelen. Werkte hij de eerste jaren nog enigszins cartoonesk en illustratief, in slechts een jaar tijd werden zijn ontwerpen eenvoudiger en krachtiger. Bruna's karakteristieke minimalistische vormgeving bereikte een hoogtepunt nadat hij in 1955 artistiek verantwoordelijk werd voor een nieuw product: de Zwarte Beertjes-pocketreeks. Hij ontwierp het seriologo en verzorgde ruim tien jaar lang alle omsla-

gen. Hij las de manuscripten door 'op zoek naar een omslag' en experimenteerde vrijelijk met materialen, technieken en vormen. Het vaste formaat en het korte tijdsbestek waarin de omslagen moesten worden opgeleverd, boden hem de kaders die hij nodig had om uit te blinken. Voor series binnen de reeks creëerde hij herkenbare figuren, zoals de pijp voor *Inspecteur Maigret* van Georges Simenon en het draadfiguurtje met halo voor *The Saint* van Leslie Charteris. De pocketreeks verkocht goed en vanaf 1956 ontwierp Bruna ook affiches waarmee de boekjes op treinstations werden aangeprezen. Zijn ontwerpen leverden hem niet alleen veel bewondering op, maar ook meerdere prijzen. In 1995 nog ontving hij de prestigieuze H.N. Werkmanprijs voor zijn Zwarte Beertjes-ontwerpen.

Dick Bruna maakte vanaf 1953 ook prentenboeken. Daarbij speelde echtgenote Irene een belangrijke rol. Zij was de eerste die een nieuw ontwerp of manuscript te zien kreeg en fungeerde zodoende met haar kri-

Tentoonstelling Centraal Museum

Aan de warme band tussen Bruna en zijn stad wijdt het Centraal Museum de tentoonstelling 'Dick Bruna en Utrecht: Hart voor elkaar'. Centraal staat een uitgebreide selectie van ontwerpen die Bruna als zelfstandig vormgever maakte voor Utrechtse bedrijven en organisaties. Dit deels nog niet eerder getoonde werk wordt aangevuld met een bescheiden reeks ontwerpen die gemaakt zijn in dienst van uitgeverij A.W. Bruna. Ook zijn er historische documenten zoals foto's, brieven, promotiemateriaal, kunstenaarsportretten en onderscheidingen te zien. De tentoonstelling duurt tot en met 1 maart 2020.

Van 1957 tot 1963 verzorgde Dick Bruna het promotiemateriaal voor de jaarlijkse Kunstmarkt op het Janskerkhof

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT; BRUIKLEEN DICK BRUNA / MERCIS BV 2000

Affiche voor de jubileumtentoonstelling 'Beitel en Palet' van het Genootschap Kunstliefde in het Centraal Museum, 1957

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT; BRUIKLEEN DICK BRUNA / MERCIS BV 2000

tische oog als Bruna's artistieke geweten. Geen boek werd gedrukt zonder dat zij haar oordeel erover gegeven had. Het eerste boek was *de appel* en in 1955 zag *nijntje* het levenslicht. De vroege boekjes onderscheiden zich duidelijk van de latere vierkante prentenboeken. Ze zijn rechthoekig, hebben een eigen kleurenpalet, zijn op grof papier gedrukt met afbeeldingen op alle pagina's en daaronder een tweeregelig rijm.

De eerste jaren kleurde Bruna de tekeningen in met plakkaatverf, maar vanaf 1972 ging hij hiervoor gekleurd papier gebruiken. Op dat idee was hij in Parijs gekomen bij het zien van een werk van Matisse in kniptechniek. De prentenboeken werden in eigen beheer ontwikkeld en aanvankelijk bij A.W. Bruna uitgegeven. Het 25e prentenboek, dat het hondje snuffie introduceerde, werd groots gevierd. Toen werd ook bekend gemaakt dat wereldwijd al drie miljoen van zijn prentenboeken waren verkocht. Bruna kreeg daarbij een bronzen snuffie aangeboden, gemaakt door de Utrechtse kunstenaar Pieter d'Hont.

Karakteristieke stijl

De helderheid, eigenheid en herkenbaarheid van Dick Bruna's ontwerpen werden ook opgemerkt buiten de context van de uitgeverij. Al snel werd hij dan ook gevraagd voor opdrachten van derden. Het netwerk dat hij bij de uitgeverij had opgebouwd kwam daarbij goed van pas. Hij kende veel auteurs, kunstenaars, journalisten, drukkers, boekverkopers en uitgevers en zat zo voor opdrachten vaak dicht bij het

vuur. Zo verzorgde hij eind jaren 50 de uitnodigingen en affiches voor het door Chris Leeftang bedachte Utrechts Boekenfeest.

Bruna ontwierp ook promotiemateriaal voor het Utrechts Stedelijk Orkest, waar Jaap Romijn in het bestuur zat, de bekende kunstcriticus en schrijver die ook bij A.W. Bruna werkte. Steeds meer bedrijven besteedden hun ontwerpwerk aan Bruna uit. Zo was de meubelfabriek Pastoe op Rotsoord jarenlang klant, het Academisch Ziekenhuis en diverse restaurants en winkels. Met al die ontwerpen in zijn kenmerkende stijl maakte Bruna naam voor zichzelf. Toen de uitgeverij in 1971 verhuisde naar een nieuwe locatie besloot hij dan ook niet mee te gaan, maar een eigen atelier-ruimte te zoeken in de stad.

Vanuit het eigen atelier kon Bruna zich nog beter profileren als zelfstandig vormgever. Hij bleef wel bij de uitgeverij betrokken, bijvoorbeeld voor de vormgeving van omslagen van auteurs waarvoor hij eerder karakteristieke elementen had ontworpen. Toen de werkzaamheden aan de pocketreeks afnamen maakte hij ook steeds minder gebruik van de artistiek-experimentele stijl die hij ervoor ontwikkeld had. In plaats daarvan kreeg zijn prentenboekstijl steeds meer de overhand en deze werd zelfs wereldwijd Bruna's handelsmerk. Zo gebruikte hij deze onder andere in 1974 op Engelse voedselverpakkingen van Nestlé en vanaf 1998 voor de Japanse posterijen. Ook in het Utrechtse straatbeeld verschenen logo's in deze stijl, zoals rond 1990

voor het Ronald MacDonald Huis, Multi-copy en het meditatie-instituut Zentrum. Deze ontwerpen zijn ondertussen vernieuwd, maar nog altijd gebruiken Postzegelhandel Van der Bijl op de Zadelstraat en Natuurpark Bloeyendaal bij Rijnsweerd de door Bruna ontworpen beeldmerken.

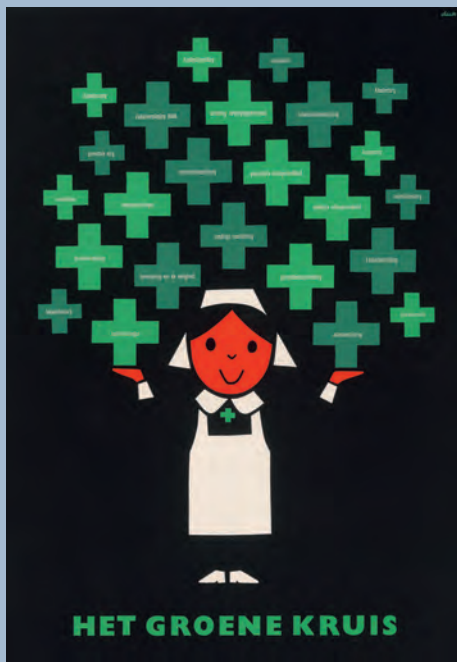
Zelfstandig kunstenaar

Dick Bruna was al vroeg actief in het Utrechtse kunstleven. Als lid van het Genootschap Kunstliefde nam hij deel aan tentoonstellingen in het pand aan de Nobelstraat en aan de jubileumexpositie van 1957 in het Centraal Museum, waarvoor hij ook het affiche ontwierp. Bij de meer besloten

Emaillen bord voor de Mytylschool (nu De Kleine Prins) aan de Blauwe Vogelweg. Het ontwerp is, net als de straatnaam, geïnspireerd op de fabel 'Oiseau bleu'.

□ FOTO JELLE VERHOEKS

Affiche 'Utrecht stad naar mijn hart' voor de Utrechtse stadspromotie-campagne campagne van 1986

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT; BRUIKLEEN DICK BRUNA / MERCIS BV 2000

In 1975 ontwierp Bruna niet alleen affiches voor het Groene Kruis, maar ook brochures en cursus-informatiekaarten.

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT; BRUIKLEEN DICK BRUNA / MERCIS BV 2000

kunstsociëteit De Engelenzang, in 1951 mede opgericht door Jaap Romijn, waren Dick en Irene Bruna veelgeziene gasten op de culturele verenigingsavonden. Ze ontmoetten er andere Utrechtse kunstenaars zoals Dirkje Kuik, Joop Hekman en Hans van Dokkum. Bruna bleef zijn leven lang lid. Hij exposeerde ook zelfstandig en deed mee aan de jaarlijkse Kunstmarkt op het Janskerkhof. Bruna werkte soms in opdracht, zoals in 1973 voor de Utrechtse Mytyschool, waarvoor hij muurschilderingen, een windwijzer en een emailen gevelbord maakte. In 1980 betrok hij een nieuw atelier op de zolder van Drukkerij van Rossum aan de Jeruzalemstraat, waar hij al jaren mee samenwerkte. Het was een kwaliteitsdrukkerij waar dan ook veel kunstenaars over de vloer kwamen. Bruna hield er atelier tot hij stopte met werken in 2011. Vier jaar later werd het atelier met de originele inventaris gereconstrueerd in het Centraal Museum. Het grote succes van zijn ontwerpen en prentenboeken maakten van Dick Bruna de autonome kunstenaar die hij in zijn jonge jaren had willen worden. Hij kwam in de gelukkige positie dat hij zelf zijn opdrachten kon kiezen en er zonodig belangeloos zijn medewerking aan kon verlenen. Zijn hele leven heeft Bruna de non-profit sector een warm hart toegedragen. Hij ontwierp voor internationale organisaties zoals Amnesty International en Terre des Hommes, en voor het Nederlandse Rode Kruis, Veilig Verkeer Nederland en Varkens in Nood.

In Utrecht schakelde het Groene Kruis aan de Nieuwegracht Bruna in voor een campagne en ook het Wilhelmina Kinderziekenhuis kon altijd op hem rekenen. Zijn persoonlijke betrokkenheid bij kwesties rond mens, natuur en milieu zorgde ervoor dat ook kleine doelen of initiatieven in de stad een gezicht kregen. Toen Natuurpark Bloeyendaal in 1990 door nieuwbouw werd bedreigd ontwierp Bruna een actie-affiche met een jongetje achter een groene struik dat zijn vingertje in de lucht steekt om aandacht te vragen voor de natuur. En toen de Kohnstammschool in de Schildersbuurt in 2007 haar speelplein dreigde te verliezen verzorgde Bruna een affiche met sip kijkende kinderen en de tekst 'Help! Ze willen ons schoolplein volbouwen'.

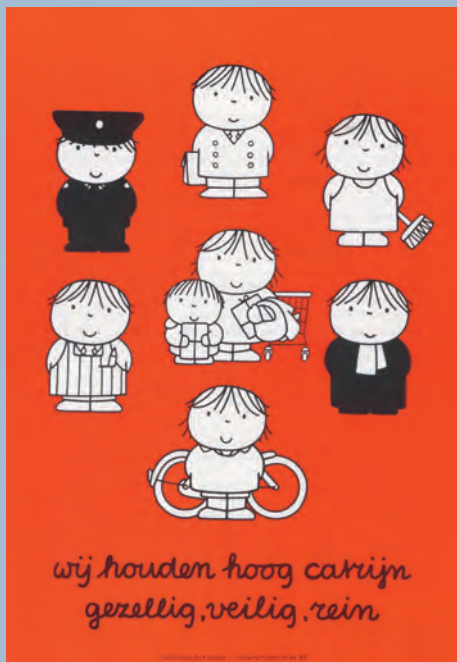
Stadspromotie

Een van zijn invloedrijkste ontwerpen voor de stad maakte Dick Bruna in 1986. In navolging van Amsterdam en Rotterdam moest ook de Domstad toeristisch op de kaart worden gezet. Speerpunten bij dit streven waren de oprichting van een bureau voor stadspromotie, uitbreiding van de horeca, een opknappbeurt van de grachten en de organisatie van meer vaste evenementen. Essentieel voor de promotie hiervan was een krachtig beeldmerk. Daarvoor dienden Dick Bruna en Drukkerij van Rossum samen het ontwerp 'Utrecht stad naar mijn hart' in. De

Onthulling van het beeld van nijntje, gemaakt door Marc Bruna, op het pleintje op de hoek van de Oudegracht en de Van Asch van Wijckskade, 1994

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Een van de tien affiches die Hoog Catharijne in 1989 weer schoon, veilig en prettig moesten helpen maken

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT; BRUIKLEEN DICK BRUNA/MERCIS BV 2000

gelijknamige campagne werd gelanceerd op de vakantiebeurs van 1986 en de affiches hingen door de hele stad. De actie werd zo'n succes dat Bruna er een jaar later uit handen van burgemeester Vos-van Gortel de zilveren stadsmedaille voor ontving, met als inscriptie: 'met illustere verbeeldingskracht de stad op hoger plan gebracht'. Het beeldmerk bleef lang in gebruik. Het prijkt bijvoorbeeld bovenop de wegwijzers in de stad en wordt nog elk jaar in de vorm van een zilveren speld uitgereikt als Jongerenlintje.

Niet alleen met zijn herkenbare vormgeving, maar ook vanwege zijn in de loop der jaren verworven statuut kon Dick Bruna met zijn betrokkenheid gewicht geven aan een actie of campagne. In 1993 droeg hij op verzoek van de gemeente Utrecht bij aan de actie 'Utrechters staan voor hun stad'. Deze succesvolle actie, onder leiding van de kersverse burgemeester Opstelten, had als doel om een grote korting van het Rijk op stadsvernieuwingsgeld voor Utrecht terug te draaien. Bruna ontwierp hiervoor een actie-logo, nam zitting in het speciaal opgerichte 'comité van prominenten' en pleitte in een toespraak voor blijvende stadsvernieuwing. Dick Bruna werd ook gevraagd toen Hoog Catharijne eind jaren 80 te kampen kreeg met verloederding door drugsverslaafden en criminaliteit. De Werkgroep Hoog Catharijne stelde nieuwe huisregels op, die Bruna met zijn vriendelijke en heldere beeldtaal omzette in een reeks affiches en een informatiefolder die het ooit zo populaire 'winkelhart van Nederland' weer 'gezellig, veilig,

rein' moesten helpen maken. De betekenis die Dick Bruna voor Utrecht en Nederland heeft gehad kwam tot uitdrukking in de toekenning van meerdere onderscheidingen. Zo ontving hij de gouden stadsmedaille en de hoogst haalbare ridderorde voor burgers, die van Commandeur in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

Blijvende indruk

Het Utrechtse straatbeeld getuigt van Dick Bruna's jarenlange verbondenheid met de stad. Behalve de door hem ontworpen beeldmerken kent iedere Utrechter wel het 'nijntje pleintje' (2002) bij de Van Asch van Wijckskade, vernoemd naar het daar in 1994 geplaatste bronzen beeldje van de hand van Bruna's jongste zoon Marc. Velen kennen ongetwijfeld ook de nijntje-stoplichten (2006) op de Lange Viestraat of herinneren zich nog

de metershoge nijntje-oren op de Neudeflat die de opening van het 'dick bruna huis' markeerden. Sinds de ombouw van dat museum naar een kindermuseum in 2016, vaart er een Bruna-rode 'nijntje museum'-rondvaartboot door de grachten en staan er op verschillende locaties in de stad manshoge nijntje-beelden die bewerkt zijn door bekende kunstenaars, zoals Richard Hutten, Piet Paris, Jacques Tange en Charlotte Dematons.

Dick Bruna overleed op 16 februari 2017, zes maanden voor zijn 90e verjaardag. Ook toen was te merken hoezeer de stad op hem gesteld was. Vrijwel direct nadat het nieuws bekend werd legden mensen tekeningen en bloemen op met hem verbonden plekken in de stad. Zijn in het Centraal Museum gereconstrueerde atelier, waar ook een officieel condoleanceregister lag, werd een plek van contemplatie voor mensen die hem gekend of bewonderd hadden. Die week speelde FC Utrecht een thuiswedstrijd met zwarte rouwbanden om en hingen supporters spandoeken op met een huilende nijntje; één daarvan is opgenomen in de collectie van het Centraal Museum. Burgemeester Jan van Zanen liet in een eerste reactie op Bruna's overlijden weten dat Utrecht een groot ambassadeur had verloren. De stads slag hing twee dagen halfstok. Dat gebeurde ook na het schietincident van maart 2019. Opvallend was hoe Utrechters toen steun en troost vonden in Bruna's werk. Met zijn 'nijntje met traan', zijn vredesduif en eigen varianten daarop gaven mensen uiting aan hun gevoelens. De tekening van een huilende nijntje met de stads slag halfstok ging *viral* en de gemeente plaatste hem bij het condoleanceregister in het stadskantoor. Het zijn ontroerende voorbeelden van de blijvende indruk die Dick Bruna - als mens en als vormgever - gemaakt heeft op Utrecht, de stad van zijn hart.

Bronnen

- Bruna Collectie, Centraal Museum.
- Gesprekken met medewerkers van Mercis bv, leden van De Engelenzang en andere betrokkenen uit de directe omgeving van Dick Bruna.
- HUA, Archief 1338 Gemeentebestuur van Utrecht 1970-1989, inv.nr. 16730.
- K. Nieuwenhuijzen en E. Reitsma, *Het paradijs in pictogram: het werk van Dick Bruna* (Amsterdam 1989).
- *Utrechts Nieuwsblad*, diverse artikelen.
- 'Snuffie, 25e kinderboek van Dick Bruna', *Het Parool* 15-10-1960.
- 'Dick Bruna is 'n aardige man', *Het Vrije Volk* 23-10-1971.
- 'Dick Bruna (89) overleden', *DUIC.nl* 17-02-2017.
- 'over dick bruna', www.nijntje.nl.
- www.utrecht.kunstwacht.nl/kunstwerken.

A portrait of Benedictus Spinoza, a Dutch philosopher, mathematician, and scientist. He is shown from the chest up, wearing a dark, high-collared garment. His hair is dark and curly, and he has a serious expression. The background is dark and textured.

Portret van Spinoza
door onbekende schilder,
circa 1665

□ HERZOG AUGUST BIBLIOTHEK,
WOLFENBÜTTEL

Utrecht Spinozastad?

Nieuw licht op het bezoek van Spinoza in 1673

Zowel Amsterdam als Den Haag maken, als geboorte- en sterfplaats van Nederlands bekendste wijsgeer, aanspraak op de titel 'Spinozastad'. Toch wijdde Koenraad O. Meinsma in zijn vermaarde studie over Benedictus Spinoza (1632-1677) het langste hoofdstuk aan Utrecht.¹ Aanleiding vormde een bezoek aan de Domstad in de zomer van 1673, een reis die niet zonder risico was. Utrecht was in het Rampjaar 1672-1673 namelijk bezet door Franse troepen. Veel onderzoekers namen daarom aan dat Spinoza's bezoek om de Franse bezetters draaide. Nieuw ontdekte brieven laten echter zien dat de hoofdrol moet worden opgeëist door ingezetenen van de stad zelf.

Albert Gootjes is gepromoveerd in de historische theologie en was werkzaam als onderzoeker bij het departement Filosofie en Religiewetenschap van de Universiteit Utrecht. Hij publiceert veel over Spinoza.

Overgave van de stad Utrecht aan de Franse legers op 24 juni 1672 door Lambert de Hondt II

□ CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT

Begin 1672 kreeg de Nederlandse Republiek maar liefst drie oorlogsverklaringen: van Engeland, Frankrijk en Duitsland (de bisdommen van Münster en Keulen). Nadat het optrekkende leger van de Zonnekoning Lodewijk XIV de steden Arnhem en Nijmegen met veel geweld innam, besloot de vroedschap van Utrecht de sleutels van de stad zonder weerstand aan de Fransen te overhandigen. Hoewel er dus geen slachtoffers vielen bij het binnentrekken van de Franse troepen op 28 juni 1672, verliep de tot 23 november 1673 durende bezetting zeker niet zonder wredeheden.

Naast zware belastingen bracht vooral de inkwartiering van troepen bij particulieren veel ellende met zich mee voor de Utrechters. Door de bezetting was de Domstad ook minder goed bereikbaar. Zo moest er voor een reis van of naar Holland, dat door de Waterlinie tegen een Franse invasie beschermd was gebleven, eerst een vrijgeleidebrief bemachtigd worden. Uit dagboeken en andere bronnen blijkt dat ook het briefverkeer van en naar bezet gebied moeizaam verliep en soms zelfs stakte.

Expositie 'Rampjaar 1672-1673'

In het Rampjaar werd de Republiek van drie kanten aangevallen. Het rijke Holland bleef beschermd door de Waterlinie, maar de provincie Utrecht werd van juli 1672 tot november 1673 bezet en leed enorm onder brandschattende en plunderende Fransen. De tentoonstelling 'Rampjaar 1672-1673' van Het Utrechts Archief laat via persoonlijke getuigenissen zien hoe Utrechters deze rampen doorstonden. Onderdeel hiervan is een innovatief project met automatische transcripties van brieven van Margaretha Turnor, de kasteelvrouw van het door de Fransen verwoeste Amerongen. De expositie is van 13 december 2019 t/m 9 juni 2020 te zien aan de Hamburgerstraat 28.

Deze omstandigheden hebben een rol gespeeld in de beeldvorming van Spinoza's bezoek aan Utrecht. Zo heeft men zich afgevraagd waarom een man wiens zegelring de wapenspreuk *caute* ('voorzichtig') droeg, zich juist tijdens de Franse bezetting naar Utrecht begaf - voor zover bekend de enige keer dat hij buiten Holland heeft vertoefd. Het ontbreken van bewijsmateriaal voor Spinoza's uitstapje naar Utrecht in de overgeleverde bronnen was de reden 'dat men er meermalen aan heeft getwijfeld', zo merkte Meinsma op.²

Mythevorming

Voor sommigen vormde het gebrek aan bronnenmateriaal juist aanleiding om flink te speculeren over Spinoza in Utrecht. Veel van deze speculaties draaien om de Franse generaal Lodewijk II van Bourbon, de prins van Condé (1621-1686). Na een eerder geschil met het Franse koningshuis tijdens *La Fronde* (de opstand) werd Condé in ere hersteld door zijn neef Lodewijk XIV, die hem in 1672 de leiding gaf over de veldtocht naar de Nederlandse Republiek. Naast een uitmuntend militair strateeg was Condé ook een verfijnd man en cultureel connoisseur. Zo stelde hij zijn prachtige château in Chantilly open voor een genootschap van vrijzinnige denkers. Bovendien was hij beschermheer van een aantal libertijnse denkers, onder wie de toneelschrijvers Molière en Racine.

Aangezien Spinoza uitstekend past in het rijtje van 17e-eeuwse libertijnse denkers, is vaak aangenomen dat

het Condé was die Spinoza naar Utrecht heeft ontboden om met hem te spreken over onderwerpen als religie, staat en de verhouding daartussen. Deze voorstelling lijkt aannemelijk en spreekt ook nog eens tot de verbeelding. Het zou immers gaan om een ontmoeting tussen twee legendarische figuren uit de westerse geschiedenis: Spinoza, de held van het moderne denken, en Condé, de machtigste man in Frankrijk na de Zonnekoning zelf!

De speculaties liepen verder op toen Willem Meyer, de allereerste secretaris van de Vereniging Het Spinozahuis, in 1915 opperde dat Spinoza wellicht naar Utrecht was gegaan om een politieke missie uit te voeren. De Staten van Holland maakten wel vaker gebruik van Portugese Joden, zo stelde hij, 'omdat zij de rechte manieren hadden om met hovelingen om te gaan, welke onzen Bewindhebbers nog al eens ontbraken'.³ Tot op de dag van vandaag leidt het uitstapje naar Utrecht dan ook tot ongemak bij sommige Spinozaliefhebbers: zou Nederlands bekendste wijsgeer zich aan landverraad schuldig hebben gemaakt?

Nieuwe brieven

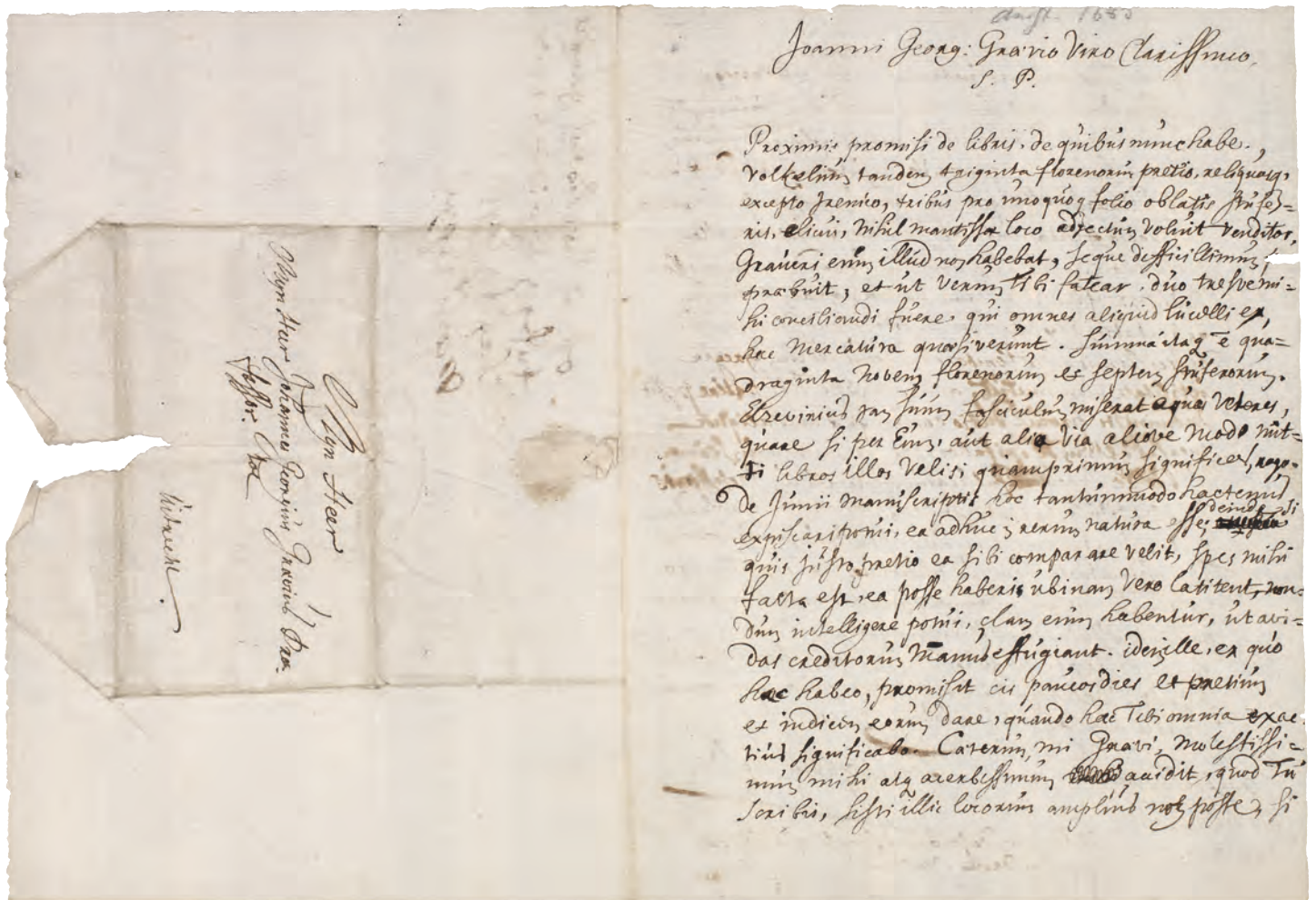
Bovenstaande aannames worden tegengesproken door nieuwe bronnen waarop ik enige tijd geleden stuitte tijdens een zoektocht in buitenlandse archieven. Het gaat om een reeks brieven van een naaste vriend van Spinoza, de Amsterdamse arts Johannes Bouwmeester (1630-1680). In deze brieven, die via een lange omweg in de Deense koninklijke bibliotheek in Kopenhagen zijn beland,⁴ stelt Bouwmeester zich op als Spinoza's bemiddelaar, zowel vóór als tijdens diens bezoek aan de Domstad. Maar Bouwmeester schreef deze brieven niet aan een Franse militair, zoals de mythes rondom Spinoza zouden doen vermoeden. De ontvanger was Johannes Georgius Graevius (1632-1703), hoogleraar geschiedenis en staatskunde aan de Utrechtse universiteit. Deze nieuw ontdekte brieven nemen om te beginnen alle twijfels weg aan de waarachtigheid van Spinoza's reis naar Utrecht. Bouwmeesters laatste brief aan Graevius over Spinoza, gedateerd 14 augustus 1673, bevat namelijk een interessant detail. Behalve de Latijnse tekst, geschreven door Bouwmeester zelf, staat aan de binnenzijde ook het adres van Spinoza's woonhuis in Den Haag vermeld in een ander handschrift: 'op de Pavelioens graght / tuschen de bier, en veer / kay ten huysen van / Monsr Spyk'. Dit bleek na vergelijking Spinoza's eigen handschrift te zijn, dat hier voor het eerst in ruim 40 jaar weer uit archivalia opduikt. Maar het werkelijke belang van Spinoza's eigenhandig geschreven adres is het onbetwistbare bewijs voor zijn aanwezigheid in de Domstad in 1673. Kort voor zijn vertrek uit Utrecht heeft Spinoza Bouwmeesters brief als een notitieblaadje voor Graevius gebruikt, om het contact schriftelijk voort te kunnen zetten.

Ten tweede is ook Graevius' eigen rol als ontvanger van Bouwmeesters brieven van belang met het oog op het oude beeld van Spinoza's reis. Zowel 17e-eeuwse tijdgenoten (onder wie Pierre Bayle) als hedendaagse wetenschappers hebben hun aandacht bijna uitsluitend op de Fransen gericht, en dan voornamelijk op Condé en de luitenant-kolonel van het Zwitserse regiment in zijn leger, Jean-Baptiste Stoupe (1623-1692). Als Graevius in de literatuur

Lodewijk II van Bourbon, prins van Condé, naar Justus van Egmont, circa 1675

□ MUSÉE DU CHÂTEAU DE VERSAILLES

Brief van Bouwmeester aan Graevius over bezoek Spinoza, 16[7]3

□ KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, KOPENHAGEN, BIJZONDERE COLLECTIES, COLLECTIE THOTT

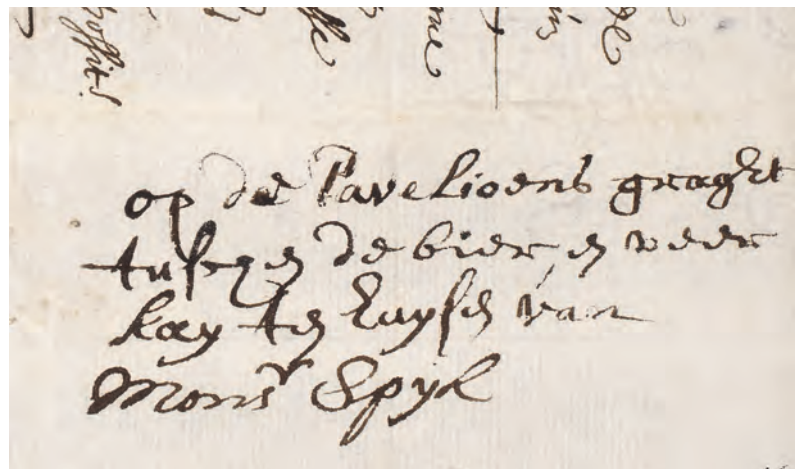
al wordt genoemd, is hem een bijrol toebedeeld waarin hij in opdracht van Condé het bezoek van Spinoza regelde, samen met Stoupe. Maar Bouwmeesters brieven maken duidelijk dat de verhouding eerder andersom lag. Graevius heeft - wellicht samen met Stoupe - de grote Condé voor zijn karretje weten te spannen om gezag te verlenen aan de uitnodiging aan Spinoza, maar ook om garant te staan voor diens veiligheid tijdens zijn reis vanuit Holland naar bezet gebied in Utrecht.

Theologisch-politiek traktaat

Met Condé in de rol van stroman krijgt Spinoza's reis ineens betekenis voor de Utrechtse geschiedenis. Achtergrond vormde het *Theologisch-politiek traktaat* (Latijn: *Tractatus theologico-politicus*) dat Spinoza in 1670 deed verschijnen. De kritische benadering daarin van de Bijbeltekst, de (vermeende) vereenzelviging van God en natuur en het pleidooi voor vrijheid maakte dat het boek al snel verboden werd. Uit vrees voor zijn leven had Spinoza zijn boek dan ook anoniem uitgebracht.

Graevius liet zich in zijn brieven zeer kritisch uit over dit 'meest ziekelijke' boek. Toch is het duidelijk dat hij ook grote bewondering koesterde voor de scherpzinnig-

heid van de auteur. Zo is het *Theologisch-politiek traktaat* hoogstwaarschijnlijk uitvoerig besproken tijdens vergaderingen van het 'Collegie der sçavanten', een genootschap van Cartesiaanse geleerden en staatsgezinde denkers in Utrecht. Naast Graevius waren ook zijn collega-hoogleraar Francis Burman (1628-1679) en de filosoof, theoloog en stadsbestuurder Lambertus van Velthuysen (1622-1685) lid. Zo vormde de stad Utrecht de spil in de aanval die vanuit de Nederlandse Republiek tegen Spinoza werd gericht. Verras-

Adres in handschrift Spinoza, detail brief van Bouwmeester aan Graevius, 16[7]3

□ KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, KOPENHAGEN, BIJZONDERE COLLECTIES, COLLECTIE THOTT

Johannes Georgius Graevius door Gerard Hoet, circa 1675

□ RKD NEDERLANDS INSTITUUT VOOR KUNSTGESCHIEDENIS

Lambertus van Velthuysen door Jan van Wijckersloot, 1665

□ CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT

send genoeg nam Graevius, die geen filosoof of theoloog maar classicus was, de leiding in dit offensief. Terwijl er in de Zeven Provinciën vooral met verontwaardiging op het blasfemische karakter van Spinoza's ideeën werd gewezen, kenmerkte de reactie van de Utrechtse 'scavanten' zich door een serieuze poging om zijn ideeën te begrijpen. Voor Graevius en vrienden was de gedachte leidend: een geduchte tegenstander moet worden voorzien van een geducht repliek.⁵ Twee jaar na het verschijnen van het *Theologisch-politiek traktaat* gaf de stad Utrecht zich over aan de Franse krijgsmacht. De inwoners hadden veel te lijden onder deze bezetting van bijna anderhalf jaar. Maar uit de brieven van de opportunistische Graevius blijkt dat zijn Franse 'medeburgers' uit de Republiek der Letteren - het geleerdennetwerk van de vroegmoderne tijd - zich inspanden om hem te ontlasten van de zware belastingen en andere kwellingen die de Utrechtse ten deel vielen. Tegen het voorjaar van 1673 had Graevius het zelfs over zijn Franse 'vrienden'. Met luitenant-kolonel Stoupe sloten hij en Van Velthuysen een vriendschap die ruim een decennium zou voortduren in de vorm van correspondentie.

Spinoza in Utrecht

Tijdens de diners en gesprekken met Stoupe en andere Franse officieren hebben Graevius en Van Velthuysen ongetwijfeld de naam van Spinoza genoemd. Ook ten tijde van de bezetting kwelde én fascineerde deze man hen enorm. Bij de ontmoetingen tussen Utrechtse 'scavanten' en Franse krijgsheren moet het idee zijn ontstaan om Spinoza naar Utrecht te halen - een uitnodiging die de filosoof, zo

vertelt Bouwmeester ons in zijn brieven aan Graevius, na lange overweging heeft aanvaard. Doorslaggevend voor Spinoza moet de schijnbare betrokkenheid van Condé zijn geweest, wiens handtekening Graevius en Stoupe voor zowel de uitnodiging als de vrijgeleidebrief wisten te verkrijgen. De naam van de grote Condé bood Spinoza een maximale garantie voor een veilige reis.

Maar toen Spinoza op 27 of 28 juli 1673 vanuit Den Haag via Gouda in Utrecht aankwam, was Condé al onverwacht vertrokken naar Grave om nooit meer terug te keren in de Domstad. Spinoza en Condé kunnen elkaar dus nooit hebben getroffen. Wel heeft de wijsgeer hoogstwaarschijnlijk andere Franse officieren ontmoet, onder wie Jean-Baptiste Stoupe, diens oudere broer Pierre Stoupe (de Franse gouverneur) en de Hertog van Luxembourg, François-Henri de Montmorency-Bouteville (de Franse commandant).

Onder de Utrechtse kreeg Spinoza een goede verstandhouding met Graevius en Van Velthuysen, die dus goeddeels verantwoordelijk waren voor zijn komst (waarschijnlijk zonder dat Spinoza dit wist). De respectvolle brieven die volgden op het Utrechtse bezoek stonden in schril contrast met de kille toon waarop de heren vóór hun persoonlijke ontmoeting over elkaar spraken. Het meningsverschil bleef, maar er was nu sprake van wederzijds begrip. Aan Van Velthuysen schreef Spinoza zelfs: 'er is niemand wiens argumenten ik liever zou willen overwegen, daar ik weet dat gij u alleen door ijver voor de waarheid laat leiden en ik uw buitengewone oprechtheid ken'.⁶

Een kleine drie weken na aankomst vertrekt Spinoza in alle haast weer naar Den Haag. Aanleiding daarvoor

was het alarmerende bericht van Bouwmeester over de Engelse vloot die voor de kust van Scheveningen lag. In een brief aan Spinoza van 7 augustus 1673, geadresseerd aan Graevius, beschrijft Bouwmeester hoe de wind draaide, waardoor Scheveningen binnen het bereik van de Engelse kanonnen kwam te liggen. In paniek begonnen de inwoners hun meest waardevolle bezittingen af te voeren in karren en schuiten.

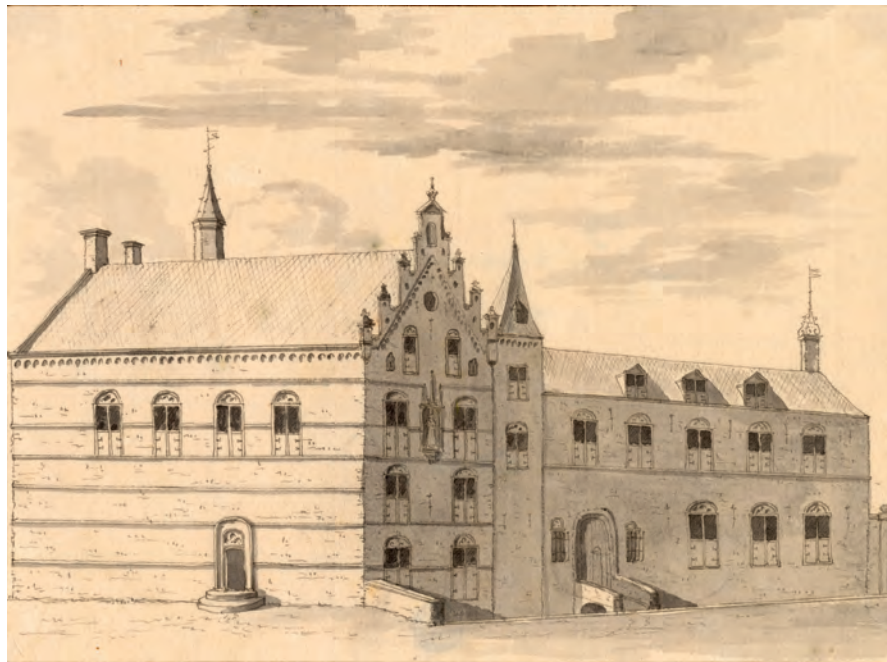
Bouwmeester was bezorgd over het schrijfbureau van zijn vriend in Den Haag, waarin enkele onuitgegeven handschriften lagen. 'Deze zouden bestemd moeten zijn voor een betere toekomst', schreef hij. Spinoza keerde daarom gehaast terug naar Den Haag, en na zijn dood in 1677 hebben Bouwmeester en enkele andere vrienden zijn nagelaten geschriften weten uit te geven, waaronder de *Ethica*. Dit was deels te danken aan de zeehelden Michiel de Ruyter en Cornelis Tromp, die met de Slag bij Kerkduin (21 augustus 1673) de Engelse vloot wisten te verjagen. Het had dus niet veel gescheeld of Spinoza's bezoek aan Utrecht had ons van dit meesterwerk uit de geschiedenis van de wijsbegeerte beroofd.

Utrecht Spinozastad?

Met de brieven van Bouwmeester aan Graevius als nieuwe bronnen zijn er veel ontbrekende stukjes gelegd in de puzzel van Spinoza's bezoek aan Utrecht. Voorheen was bijvoorbeeld niets bekend over de haast waarmee hij was vertrokken naar aanleiding van de paniek in Den Haag om de Engelse vloot. Ook bewijzen deze brieven dat Spinoza geen diplomatieke missie voor de Staten van Holland heeft ondernomen, omdat duidelijk is dat het initiatief voor het bezoek vanuit Utrecht kwam.

Toch heeft de reis nog niet alle geheimen prijsgegeven. Er blijft de nodige geheimzinnigheid over de rol van de Utrechtse 'scavanten'. Terwijl Graevius' correspondenties doorgaans vol stonden met nieuwtjes en geruchten, is daarin weinig over Spinoza's bezoek te vinden (uiteraard afgezien van de brieven aan Bouwmeester). Als Graevius de aanwezigheid van de wijsgeer in Utrecht al noemde, deed hij dat op zeer ondoorzichtige wijze: 'De man van wie men zegt dat hij bestreden wordt [in de colleges van de Leidse hoogleraar Christoph Wittich] is terug naar huis gekeerd'.⁷ Kort na zijn vertrek uit Utrecht bracht Spinoza een raadselachtig bezoek aan de dichter en raadsman Nicolaas Heinsius (1620-1681), waar hij zich aankondigde in Graevius' naam.⁸ Samen met de brieven van Bouwmeester vragen ook deze nieuwe details uit de briefwisselingen van Graevius om nader onderzoek.

Spinoza's reis zal mij en andere onderzoekers nog lang blijven bezighouden. Mijn nieuwsgierigheid wordt daarom nog altijd geprikkeld als ik voor het Pausshuize sta of over het Janskerkhof loop, de plekken waar hoge Franse officieren en geleerden verbleven die Spinoza tijdens zijn verblijf heeft ontmoet.⁹ Het bezoek aan Utrecht vormt een opvallende episode uit het leven van Nederlands bekendste filosoof, dat plaatsvond tijdens een tumultueuze periode in de geschiedenis van de stad. Als het Utrechtse pand waar Spinoza verbleef ooit nog eens wordt achterhaald, zou het zeker een gedenksteen verdienen.

Pausshuize, hoofdkwartier van de Franse bezetter. Tekening van L.P. Serrurier naar onbekend 17e-eeuws voorbeeld.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Literatuur

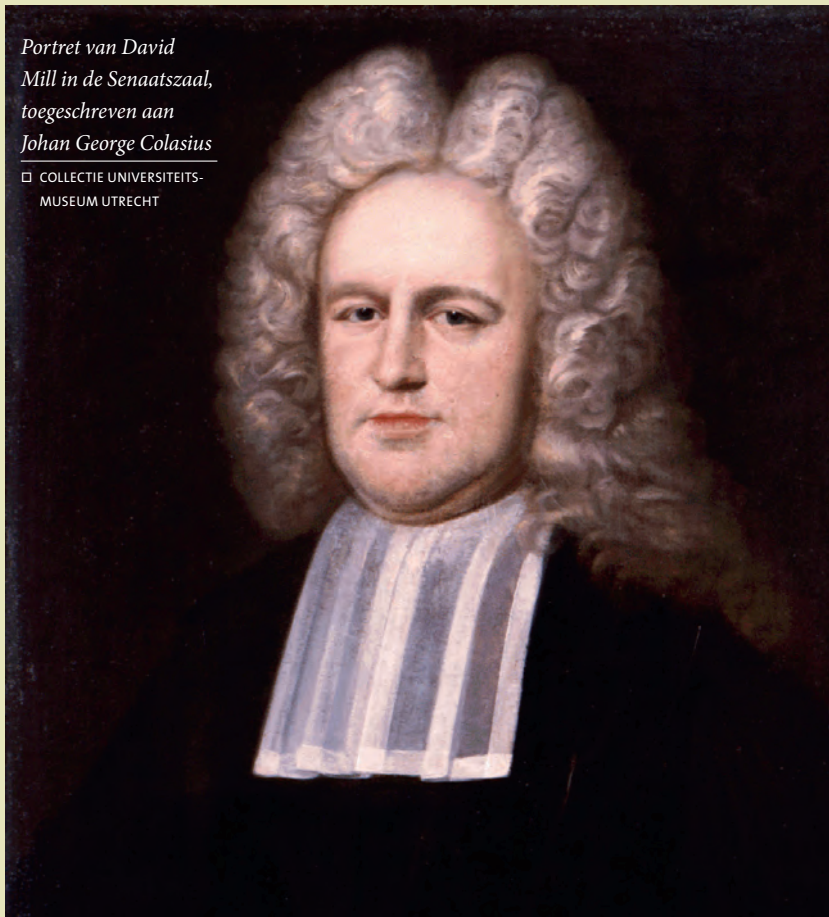
- Albert Gootjes, 'Spinoza between French Libertines and Dutch Cartesians: The 1673 Utrecht Visit', *Modern Intellectual History* (te verschijnen; online versie DOI: 10.1017/S1479244318000471).
- Jeroen M.M. van de Ven, "'Crastina die loquar cum Celssissimo principe de Spinoza': New Perspectives on Spinoza's Visit to the French Army Headquarters in Utrecht in Late July 1673", *Intellectual History Review* (2015) 147-65.

Noten

- 1 Koenraad O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring: historisch-kritische studiën over Hollandse vrijgeesten* (Den Haag 1896) 363-399.
- 2 Meinsma, 370.
- 3 Willem Meyer, *Spinoza: Een levensbeeld* (Amsterdam [1915]) 22.
- 4 Kopenhagen, Deense Koninklijke Bibliotheek, Bijzondere Collecties, collectie Thott, 1258 4°, map 'Johannes Bouwmeester til J. G. Graevius'; en 1267 4°, map 'Breve til Graevius uden Underskrift'.
- 5 Zie Albert Gootjes, 'The First Orchestrated Attack on Spinoza: Johannes Melchioris and the Cartesian Network in Utrecht', *Journal of the History of Ideas* 79 (2018) 23-43.
- 6 B. Spinoza aan L. van Velthuysen, Den Haag, 1675, in *Briefwisseling, vertaald uit het Latijn en uitgegeven door F. Akkerman, H.G. Hubbeling, A.G. Westerbrink* (Amsterdam 1977) 390 (Ep 69).
- 7 J.G. Graevius aan F. Burman, Utrecht, 10/20 augustus 16[7]3, in Utrecht, Universiteitsbibliotheek, UU 7.C.30 (= Hs. 1678), p.148.
- 8 N. Heinsius aan J.G. Graevius, Den Haag, 24 augustus 1673, in Oxford, Bodleian Library, MS d'Orville 427, f.111v°. Een kopie van deze brief bevindt zich in Leiden, Universiteitsbibliotheek, collectie Burman, BUR Q 14, f.66r°-67r°.
- 9 Zie bijv. <https://www.huizenaanhetjanskerkhof.nl/spinoza>.

Portret van David
Mill in de Senaatszaal,
toegeschreven aan
Johan George Colasius

□ COLLECTIE UNIVERSITEITS-
MUSEUM UTRECHT

De Tempel van Salomo van professor Mill

‘Eene der merkwaardigste zeldzaamheden van Utrecht’

In de bovenzaal van het toenmalig anatomisch laboratorium aan de Lange Nieuwstraat stond in de eerste helft van de 18e eeuw een bijzonder model van de Tempel van Salomo. ‘Het gevaarte was omtrent 12.59 ellen [lang] en ongeveer 8 ellen breed [circa 8,8 bij 5,6 meter]. Men kon binnen den voorhof tot voor het tempelgebouw gaan, en de sieraden en gereedschappen van nabij bezigtigen.’¹ De schepper van dit kunstwerk was de Utrechtse hoogleraar theologie en Hebreeuws David Mill.

Armand Heijnen is historicus en als redacteur verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Dat het om een kunstwerk ging, illustreert een bespreking in de Volkskrant van 1994 van een bezoek aan het Bijbels Museum in Amsterdam, waar de schamele restanten van dit model waren ondergebracht. Van de Tempel van Mill is weinig bewaard gebleven, constateert de schrijver, ‘maar de afmeting en de fraaie constructie maken duidelijk dat het een imposante replica moet zijn geweest’.² Het was dan ook niet louter een onderwijsmodel wat Mill had laten vervaardigen, maar ook een bezienswaardigheid in een tijd waarin vermaak nog schaars was. Zelfs de stadhouders Willem IV en V kwamen er naar kijken, net als de Duitse keizer Franz I Stefan en de groothertog van Toscane. Bij de viering van 100 jaar Illustere Hogeschool (universiteit) in 1736 refereerde de predikantsweduwe Catharina Brakonianier (alias Catharina de Wilde) daar in een lofgedicht aan:

*Dat nut, dat leerzaam werk,
bezocht van prinsen, groten,
Die Tempel werd alhier door Davids
hand ontsloten;
’t Is Mill, wiens vlijt en beurs,
der jeugd tot onderricht,
Dit wonderbaar gebouw vrijwillig
heeft gesticht.’³*

Oriëntalistiek

David Mill - verlatiniseerd tot Millius - (1692-1756) was geboren in het Duitse Konigsbergen. Na zijn studie theologie in Utrecht was hij korte tijd hulppredikant in Leiden, maar al op 25-jarige leeftijd werd hij in Utrecht benoemd tot hoogleraar. Omdat hij nog niet was gepromoveerd, kreeg hij de doctorstitel *modo extraordinario* - tegenwoordig *honoris causa* genoemd. ‘Om hem nauwer aan de Academie te verbinden, kreeg hij in 1727 verhooging van wedde en mocht hij bij zijn titel van professor in de Oostersche talen dien van professor in de Joodsche oudheden voegen. Twee jaar later, toen hij voor een beroep naar Leiden bedankte, steeg zijn wedde tot 2000 gulden en werd hij bovendien tot gewoon hoogleraar in de exegetische theologie benoemd.’⁴ Millius bleef tot aan zijn dood aan Utrecht verbonden.

Zijn vakgebied, de Oriëntalistiek, wordt doorgaans - en niet ten onrechte - aan de Leidse universiteit gelieerd. Niettemin heeft ook Utrecht geruime tijd onderdak gegeven aan deze studies van Oosterse talen.⁵ Die waren oorspronkelijk ondergebracht bij de Artesfaculteit en de Theologische faculteit. Binnen de Artesfaculteit werden de Letteren onderwezen en de Bespiegelende Wijsbegeerte (waaronder ook vakken als natuur- en wiskunde vielen). Het was een soort propedeuse-faculteit die studenten moesten doorlopen alvorens verder te kunnen studeren aan de 'hogere' faculteiten Godgeleerdheid, Rechten of Medicijnen.

De leerstoel Oosterse Talen vond behalve bij de Artesfaculteit ook onderdak bij de Theologische faculteit, omdat die studie zich vooral richtte op het Hebreeuws. Dat goldt lange tijd als 'moeder van alle talen' en 'lingua sancta'. Het Hebreeuws genoot deze reputatie omdat God zelf in het Hebreeuws tot zijn profeten gesproken zou hebben en omdat grote delen van de grondtekst van de Bijbel in deze taal geschreven waren. Voor begrip van de Bijbel was kennis van het Hebreeuws onontbeerlijk.

De allereerste Utrechtse hoogleeraar Oriëntalistiek was de befaamde voorvechter van de Calvinistische orthodoxie, Gisbertus Voetius - één van de vijf hoogleraren waarmee de Utrechtse Academie in 1636 begon. Voetius doceerde niet alleen Hebreeuws maar had zich als autodidact ook het Arabisch eigen gemaakt, met als doel de door hem verachte Islam te kunnen bestrijden, waarvoor hij lectuur van de Koran noodzakelijk achtte. Eén van de studenten die van Voetius het Hebreeuws leerde, was Anna Maria van Schurman. Zij volgde bij hem - behalve theologie - ook nog colleges Syrisch en Arabisch.⁶

Voetius' aandacht en interesse gingen meer uit naar de theologie dan naar de linguïstiek; hiermee onderscheidde de Utrechtse Oriëntalistiek zich van de Leidse - een verschil dat tot ver in de 19e eeuw zou blijven bestaan. Niettemin kwam er ook in Utrecht meer aandacht voor de talen toen Johannes Leusden in 1653 naast Voetius werd benoemd tot ordinarius

Hebreeuws, hoewel ook hij zich moest bezighouden met de exegese van het Oude Testament. Leusdens opvolger was Adriaan Reland, de leermeester en voorganger van David Mill.

Schaalmodel

Ten behoeve van zijn onderwijs liet Mill een groot model bouwen van de Tempel van Salomo, compleet met toebehoren en op schaal vervaardigde personen die in de tempel figureerden. Het model vond een onderkomen in de 'aانبouw van den Akademischen Kruidtuin' (hortus) toen deze rond 1725 verhuisde van bolwerk Sonnenborgh naar een terrein tussen Nieuwe Gracht en Lange Nieuwstraat - op de plek waar zich nu nog de Oude Hortus bevindt, achter het Universiteitsmuseum. Bij deze 'kruidtuin' bevonden zich een chemische werkplaats en een anatomische snijzaal. 'In een der bovenlocalen was geplaatst eene der merkwaardigste zeldzaamheden van Utrecht, de beroemde tempel van Salomo, door den Hoogleeraar David Mill, ten dienste der Studenten in de H. oudheden, van hout vervaardigd. Deze bevindt zich thans in een bovenvertrek der Akademische Bibliotheek, doch is, door het overbrengen, dermate verwaarloosd dat er aan geene herstelling te denken valt.'⁷

De Tempel was het heiligdom van de Israëlieten waarin de stenen tafelen met de Tien Geboden werden bewaard. Het grondpatroon van die tempel kwam overeen met dat van de Tabernakel - een verplaatsbaar heiligdom (een soort tent) dat de joden tijdens hun tocht door de woestijn vanuit Egypte naar het beloofde land Kanaän gebruikten. Zowel Tabernakel als Tempel bestonden uit twee ruimtes: het Heilige en het Allerheiligste, met een afgeschermd voorplein. In het Allerheiligste bevond zich de Ark van het Verbond waarin de Stenen Tafelen werden bewaard met de Tien Geboden die Mozes op de berg Horeb rechtstreeks van God ontvangen zou hebben.

Gebaseerd op de Tabernakel zijn er in de loop van de geschiedenis van het volk Israël drie Tempels gebouwd op de Sionsberg. De oudste was die van Salomo uit circa 960 voor Christus. Volgens het Oude Testament was

Koperen wasvat van de Tempel van Mill in het Bijbels Museum

□ FOTO BIJBELS MUSEUM, AMSTERDAM

deze Tempel in zeven jaren gebouwd door Salomo, rijkelijk voorzien van bladgoud en andere versieringen. De Tempel van Salomo werd in 586 voor Christus door de Babyloniërs onder aanvoering van koning Nebukadnezar verwoest. Op dezelfde plaats verzezen later de tweede en derde Tempel; de laatste door Herodes, die de Romeinen in het jaar 70 verwoestten. De zogeheten Klaagmuur is de westmuur van deze laatste Tempel.

Het Anatomisch Laboratorium bij de hortus aan de Lange Nieuwstraat, 1788

□ J. BULTHUIS, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Voorbeeld van een model van de Tempel van Salomo uit Hamburg, circa 1685

□ MUSEUM FÜR HAMBURGISCHE GESCHICHTE, HAMBURG

Van de Tempel van Salomo is, voor zover bekend, niets meer zichtbaar, hoewel er zich vermoedelijk nog wel restanten bevinden onder de huidige islamitische Rotskoepelmoskee op de Tempelberg. Behalve een model van de Tempel moet Mill ook een model van de Tabernakel hebben gemaakt, maar daarover is weinig bekend. Alleen het onderste dekkleed is bewaard gebleven, dat zich eveneens in het Bijbels Museum in Amsterdam bevond.⁸

Hoewel het Oude Testament (1 Koningen 6-8) behoorlijk gedetailleerd is over hoe Salomo de Tempel bouwde en inwijdde, is de maquette die David Mill liet maken in belangrijke mate ontsproten aan zijn verbeeldingskracht. Al eeuwenlang zoeken bijbelgeleerden en archeologen naar de vorm en het uiterlijk van Tempel, maar archeologische vondsten noch Bijbelteksten geven voldoende details of maten. Sterker nog: de beschikbare informatie spreekt zichzelf regelmatig tegen. Als gevolg daarvan vertonen de tempelmodellen die vooral sinds de 18e eeuw zijn gebouwd een grote variatie. Elke maquettebouwer had zo zijn eigen ideeën en ieder model is een weerspiegeling van de tijd waarin het ontstond. In de 17e en 18e eeuw zag men de Tempel als een statig, paleisachtig gebouw, in de 19e eeuw werden de afmetingen bescheidener en de uitvoering eenvoudiger.

Ook de maquette van Mill, waarvoor hij 'ontzaglijke kosten' maakte, moet behoorlijk imponerend zijn geweest. Behalve de gebouwen en pleinen zelf bevatte het model ook miniaturen van de tempelinventaris en andere toebehoren, zoals wasbekkens, kandelaars,

luchters, altaren en zelfs afbeeldingen van de priesters. Mill verzamelde 'gelijk eene bije, uit de Schriften der Joden en anderen, al wat de Oudheden van dat volk konde ophelderen...'⁹ Ook Mills opvolger, Sebaldus Rau (Ravius, 1721-1818), die in 1749 als lec-

tor en een jaar later als buitengewoon hoogleraar naast Mill was aangesteld, gebruikte nog de maquette van zijn voorganger in het onderwijs. Hij liet deze zelfs uitbreiden en voegde er onder meer een hogepriester met uitrusting aan toe.

Het model was inmiddels door de weduwe van Mill overgedragen aan de stad, waarvoor ze 'eene vereering van Twee honderd Dukaten' ontving. Ravius, evenals Mill Duitser van origine, bleef tot aan zijn emeritaat in 1810 aan de Utrechtse universiteit verbonden en behield het toezicht op de maquette. In 1810 was hij overigens al 85 jaar en was hij 60 jaar aan de universiteit verbonden geweest; nog altijd een record qua universitair dienstverband! Rau werd in 1765 bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek, die zich toen in het koor

Modellen van waterwagens, het rechter exemplaar uit de Tempel van Mill

□ BIJBELS MUSEUM, AMSTERDAM

Collectie Schouten van Bijbels Museum naar Catharijneconvent

Het Bijbels Museum in Amsterdam verloor in 2016 z'n subsidie. Vervolgens viel het besluit om de eigen collectie af te stoten; er zullen alleen nog tijdelijke tentoonstellingen gehouden worden met bruiklenen. Wel streefde men ernaar de verzameling van Schouten als uniek cultureel erfgoed bijeen te houden. Eind september jongstleden maakte Museum Catharijneconvent bekend deze 'kerncollectie' over te nemen, terwijl andere onderdelen naar het Rijksmuseum van Oudheden en het Joods Historisch Museum gaan. In 2020 zullen Schoutens Tabernakel en de restanten van de Tempel van Mill dus weer terugkeren naar de Lange Nieuwstraat.

van de Janskerk bevond. Maar al in 1759 hief hij voor de verhuizing van het Tempelmodel van de 'Snijzaal' aan de Lange Nieuwstraat naar de bibliotheek gezorgd. Daar heeft het vele jaren in goede toestand gestaan.

Treurige toestand

Het verval zette in nadat de opvolger van Rau concludeerde dat het Tempelmodel enkele gebreken kende die het onbruikbaar zouden maken voor onderwijsdoeleinden. Mill zou zijn bouwwerk, aldus die hoogleraar J.H. Pareau (1761-1833), in Korinthische stijl hebben opgetrokken, een stijl die niet uit de tijd van het Oude Testament stamt. Ernstiger vond hij nog dat Mill elementen uit de latere tempel van Herodes aan zijn Salomo-tempel zou hebben toegevoegd. Vanwege deze kritiek, waarin Pareau werd bijgevalen door de Leidse oriëntalist, politicus en dichter J.H. van der Palm, bleef er niets over van de achting die de maquette voordien had genoten. Toen de universiteitsbibliotheek in 1819 verhuisde van de Janskerk naar het voormalige paleis van koning Lodewijk Napoleon aan de Wittevrouwenstraat (waar zich nog steeds de Universiteitsbibliotheek Binnenstad bevindt), verhuisden de resterende stukken van de tempel mee om daar een plek op zolder te krijgen, 'in den meest treurigen toestand', aldus Leendert Schouten. De verhuizing was volgens hem verricht 'zonder behoorlijke waakzaamheid tegenover wat ruwheid breken, wat domheid beschadigen, wat hebzucht stelen kon, door werklieden zonder éénige kennis van zaken in deze.'¹⁰

Leendert Schouten (1828-1905) studeerde rond 1850 theologie in Utrecht en had zich bij de hoogleraar J.C. Swijghuijsen Groenewoud (1748-1859) in de Hebreeuwse Oudheden bekwaamd. Hij werkte onder meer als predikant in Utrecht.¹¹ Al sinds zijn prille jeugd verzamelde hij 'alles' wat met de bijbel te maken had, zoals een steen uit de Klaagmuur die er bij een aardbeving uitgevallen was, en zelfs opgezette dieren die in de bijbel voorkomen. Zijn levenswerk echter was een schaalmodel van de Tabernakel. 'Als student deed hij samenstellen een model van den tabernakel met koperen brand-

Schoutens Bijbels Museum aan de Nieuwegracht 36 met het model van de Tabernakel, 1891

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

offeraltaar, waschvat en hooge priester, huurde daarvoor een kamer en ontving daar de bezoekers. Langzamerhand vulde hij dit aan met andere deelen en merkwaardigheden, dat uitgroeide tot een prachtig museum.' Toen deze verzameling, gevestigd in de toch al ruime woning van Schouten aan Nieuwegracht 36, nóg omvangrijker werd, verhuisde Schouten naar een groter pand aan Lange Nieuwstraat 52, waar hij zijn Bijbels Museum voortzette en verfraaide. Onder meer koningin-regentesse Emma bezocht dit museum, dat de basis zou vormen voor het sinds 1925 in Amsterdam gevestigde Bijbels Museum.

Schouten ondernam een poging om de tempel van David Mill, waarvan hij de restanten in 1897 in bezit had weten te krijgen, enigszins te behoeven voor verder verval. Maar méér dan deze 'hoop afbraaks en oude rommelzooi' heeft hij niet weten te redden. Wat overbleef van het Mills model is een waterwagen, een Cherub (een soort engel), een koperen wasvat, de koperen Zee, een hogepriester en enkele beschilderde houten panelen. Via Schouten is deze povere erfenis van Mill, die echter wel nog laat zien hoe indrukwekkend het origineel geweest moet zijn, in het Bijbels Museum terecht gekomen.

Noten

- 1 L. Schouten, *De Tabernakel. Gods heiligdom bij Israël* (Utrecht, 1887) pp. 390-398.
- 2 *De Volkskrant*, 03-12-1994.
- 3 Geciteerd in: H. Florijn, 'Het waterwagentje van David Mill', *Reformatisch Dagblad* 15-05-2003. De gedichten van Catharina Brakonier, geboren De Wilde, zijn nagenoeg vergeten. Zie over haar o.a. <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/CatharinadeWilde>.
- 4 G.W. Kernkamp, *De Utrechtse Universiteit, 1636-1936* (Utrecht 1936) p. 304.
- 5 De gegevens over Oriëntalistiek in Utrecht zijn ontleend aan: *Een bescheiden onderkomen. Historisch overzicht van de studie van de Oosterse talen en kulturen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht* (Utrecht 1981), interne uitgave t.g.v. het 25-jarig bestaan van het Instituut voor Oosterse Talen.
- 6 P. van Beek, *De eerste studente. Anna Maria van Schurman* (Utrecht 2004) pp. 60, 67, 70.
- 7 N. van der Monde, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, weeden, putten en pompen der stad Utrecht* (Utrecht 1844) p. 331.
- 8 Over Mills tabernakel zie: Kernkamp p. 304, Schouten p. 391, noot 1 en *Bescheiden onderkomen* p. 17.
- 9 Schouten, pp. 390 en 391.
- 10 Schouten, p. 396.
- 11 Gegevens over Schouten en zijn verzameling zijn ontleend aan: H. Pool (red.), *Het 'Bijbelsch Museum' van ds Leendert Schouten. Van tabernakel tot verzameling* (Amsterdam 2002) en *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* deel 10, p. 893-894. Zie ook <https://www.duic.nl/cultuur/verdwenen-musea-het-bijbels-museum-aan-de-nieuwegracht>.

Tentoonstelling 'Dromen in beton' met
rechts 'De Knoop' van Shinkichi Tajiri

□ FOTO ARJAN DEN BOER

Kanaleneiland en Hoog Catharijne in het museum

De expositie Dromen in beton in het Centraal Museum geeft een veelzijdig beeld van de jaren 60 en 70 aan de hand van de nieuwbouwprojecten Kanaleneiland en Hoog Catharijne. De tentoonstelling gaat nadrukkelijk niet alleen over het ontstaan, maar ook over de veranderende beeldvorming - van droomwijk tot Vogelaarbuurt en van hypermoderne attractie tot de (vermeende) lelijkste plek van Nederland.

De expositie is samengesteld door drie conservatoren: Natalie Dubois (Toegepaste kunst en vormgeving), Laurie Cluitmans (Hedendaagse kunst) en René de Kam, de nieuwe conservator Stadsgechiedenis. De multidisciplinaire aanpak - naar een idee van artistiek directeur Bart Rutten - levert een innovatieve tentoonstelling op waarbij stadsgechiedenis wordt ondersteund door kunst en design. Deze opzet heeft wel tot gevolg dat er weinig ruimte is voor historische feiten. Wie een tijdlijn verwacht van de belangrijkste momenten en hoofdrolspelers rond de bouw van Kanaleneiland en Hoog Catharijne komt bedrogen uit. De tentoonstelling begint met grote foto's van de schrijnende woningnood na de Tweede Wereldoorlog. Aan de achterkant daarvan hangen de stedenbouwkundige

ontwerpen voor Kanaleneiland vol licht, lucht en ruimte. Het uit steigerbuizen opgetrokken informatiepaviljoen, zoals dat op de zandvlakte stond die aan de bouw voorafging, is in deze zaal herrezen. Een enorme stellingkast die is vormgegeven als een Intervam-flat (betonsysteembouw) toont huisraad uit de jaren 60.

Kunst

Kunstwerken uit de collectie van het Centraal Museum (en een enkel bruikleen) dragen bij aan het geschetste tijdsbeeld. Het meest toepasselijk zijn de werken van Constant (Nieuwenhuys) met fictieve futuristische 'omgevingen' uit zijn New Babylon-serie. Er is niet veel fantasie nodig om de link met Hoog Catharijne te leggen. Maar ook een schilderij van Karel Appel past

uitstekend aan de wand over 'Goed Wonen' met onder andere affiches voor Pastoe-meubelen.

Vergezocht lijkt in eerste instantie *Blue Caddy* van Don Eddy dat boven een (echte) DAF 600 hangt die symbool staat voor de rol van de auto in de naoorlogse stedenbouw. Bij nadere beschouwing blijkt het werk van Amerikaanse fotorealisten, waarvan Eddy een vertegenwoordiger is, rond 1970 actief te zijn verzameld door Hedendaagse Kunst Utrecht en daarmee deel uit te maken van het Utrechtse tijdsbeeld.

Twee kunstwerken zijn afkomstig uit Hoog Catharijne zelf: *De Knoop* van Shinkichi Tajiri uit 1973 zoals die in het Radboudkwartier stond en het recente *Tank Man* van Fernando Sánchez Castillo. Dit wassen beeld van een shoppende Chinees baseerde de kunstenaar op de onbekende student die in 1989 een tank tegenhield op het Plein van de Hemelse Vrede. Het werk stond in 2013 tussen het winkelend publiek in Hoog Catharijne tijdens de kunstmanifestatie *Call of the Mall* en is daarna aangekocht door het Centraal Museum.

Ook de actuele kunst die speciaal voor *Dromen in beton* is gemaakt voegt veel toe. Een voorbeeld is het monumentale doek *De Nieuwkomers* van Jan van de Pavert, waarvoor de diverse bewoners van Kanaleneiland model hebben gestaan. Als achtergrond fungeert de ooit kleurrijk beschilderde Openbare Leeszaal Kanaleneiland, tegenwoordig een moskee.

Architectuur

De expositie schenkt niet of nauwelijks aandacht aan de architectuur van individuele gebouwen, zoals bijvoorbeeld de genoemde leeszaal van architect Jan van Grunsven aan de Bernadottelaan uit 1966. Stedenbouw is wel vertegenwoordigd met plankarten, een maquette van Gerrit Rietveld en diens leerlingen en een ontwerpmodel van Hoog Catharijne. Ruime aandacht is er voor het design van meubelen en huishoudelijke apparatuur. Tussen de vormgeving van wijken en die van interieurs in ontbreekt echter een niveau.

Het gebrek aan aandacht voor individuele gebouwen en architecten draagt ongewild bij aan het beeld dat alles aan Kanaleneiland en Hoog Catharijne eenvormig is. Dit wordt verstrekt door de overigens zeer geslaagde animatie van de 'stempelstructuur' van Kanaleneiland - terwijl er binnen zo'n stempel juist wel aandacht was voor afwisseling. In de naoorlogse wijken zijn er genoeg architectonische pareltjes, zoals het recente boek *Utrecht bouwt 1945-1975* laat zien.

De tentoonstelling gaat eigenlijk alleen over de functies wonen en winkelen, terwijl scholen, kerken en openbaar groen ook een belangrijke rol speelden op Kanaleneiland. En Hoog Catharijne was niet alleen maar een 'consumptieparadijs': behalve winkels waren er kantoren, appartementen en zelfs een stiltecentrum en een klein theater (deze worden wel kort genoemd in het bij de expositie verschenen magazine). Architect Goof Spruit vergeleek Hoog Catharijne met een middeleeuws marktplein waaraan gewoond, gewerkt, gekerkt en ontspannen werd. Het ontbreken van specifieke plekken in met name Kanaleneiland maakt dat de tentoonstelling net zo goed over een andere wijk in Nederland uit dezelfde tijd had kunnen gaan. Voor Hoog Catharijne geldt dat bezwaar minder omdat dit project (bijna) uniek was en landelijke aandacht trok.

Beeldvorming

Film- en videobeelden vormen een belangrijk onderdeel van de tentoonstelling, waaronder interviews met oud-bewoners en betrokkenen. Het meest spectaculair zijn echter de historische filmbeelden. Het begint al met burgemeester Coen de Ranitz die mijmert over de snelheid waarmee Kanaleneiland uit de grond wordt gestampt en over de

boerderijen die daarbij verloren gaan. De film van Jan Sluijters jr. uit 1970 is lyrisch over Hoog Catharijne dat in aanbouw is. Heel anders van toon zijn de televisiebeelden van protesten tegen de sloop van de stationswijk begin jaren 70. De tv-fragmenten gaan vergezeld van de bewaard gebleven stenen beelden van het legendarische Jugendstil-gebouw *De Utrecht* uit 1901.

In de zaal over 'beeldvorming versus werkelijkheid' wordt de bezoeker niet bij de hand genomen. Aan de hand van talloze op doeken gedrukte krantenkoppen moet je zelf verbanden leggen, bijvoorbeeld tussen het einde van de Vietnamoorlog en de komst van heroïne-junks naar Hoog Catharijne. Dit 'doolhof' doet wellicht recht aan de historische realiteit, maar minder aan de behoefte van museumbezoekers. Dat het wel mogelijk is om complexiteit te combineren met een verhaallijn toont de 50 minuten durende film van videokunstenaar Zachary Formwalt over Hoog Catharijne in internationale perspectief. Door de commentaarstem is de (kritische) boodschap te volgen, ondanks het feit dat Formwalt er wel erg veel bijhaalt.

Bespreking

Tentoonstelling 'Dromen in beton: over de onstuimige levensloop van Kanaleneiland en Hoog Catharijne'. Te zien in het Centraal Museum t/m 19 januari 2020.

Arjan den Boer is eindredacteur van dit blad en mede-auteur van het boek 'Utrecht bouwt 1945-1975' (Utrecht 2019).

Het Centraal Museum wil weer meer aandacht schenken aan stadsgeschiedenis, of beter gezegd aan de verhalen van de stad. Met *Dromen in beton* is daarvoor een interessante vorm gevonden die past bij het karakter van het museum. Kunst en design voegen daadwerkelijk iets toe aan het historische verhaal. Maar bij een volgende tentoonstelling met zo'n opzet kan de historische verhaallijn beter leidend worden gemaakt om zo de bezoekers meer houvast te bieden.

Architectenteam bij de maquette van Hoog Catharijne, circa 1965

□ CAS OORTHUYNS, NEDERLANDS FOTOMUSEUM

Het standbeeld van Thomas Basin in Caudebec-en-Caux

□ FOTO RAPHAËL RIJNTJES, UTRECHT

Het moest een Tempeliershuis zijn daar in het slaperige Normandische stadje Caudebec-en-Caux, maar toen ons groepje ervoor stond, deed de gids, een deskundige bouw-historicus, daar steeds meer aan twijfelen. De aandacht van een reiziger dwaalde af naar een plantsoentje schuin achter, waarin een onduidelijk, strak en modern aandoend standbeeld stond in een bakstenen ombouw. Het bleek te gaan om Thomas Basin (1412-1490), geboren in Caudebec en bisschop van Lisieux, uitgebeeld in liturgisch gewaad compleet met mijter en staf, een oude bekende uit Utrecht die begraven is in het koor van de Janskerk.

Van gunsteling tot verschoppeling

Basin was een gunsteling van de Franse koning Karel VII, dezelfde die zich in 1429 op aansporen van Jeanne d'Arc in Reims tot koning liet kronen en daarna niets ondernam om haar uit de hand van de Engelsen te redden. Bij Karel stond Basin hoog in de gunst, vooral om zijn juridische

Thomas Basin in zijn geboorteplaats

Je maakt een reis door Normandië en plots sta je oog in oog met een standbeeld van bisschop Thomas Basin, geboren in Caudebec en 'inhumé à Utrecht'. Wie was hij en welke sporen liet hij na in de Domstad?

adviezen en om een memorandum waarin hij schreef dat de veroordeling van Jeanne indertijd onrechtvaardig was geweest en dat daarom haar proces zou moeten worden herzien.

Basin was een briljant canonist en historicus, die onder meer een *Historia Gallica* schreef. Hij maakte carrière in de kerk en werd in 1447 bisschop van Lisieux, eveneens in Normandië. Onder Karels opvolger Lodewijk XI verbleekte zijn ster en hij moest in 1468, net als andere opposanten van de nieuwe koning, Frankrijk verlaten om er niet meer terug te keren. Na vele tussenhaltes was hij, dankzij zijn goede relaties met het Bourgondische hof en vooral die met bisschop David van Bourgondië, welkom in Utrecht. Hij ging wonen in de immuniteit van het kapittel van St. Jan (ter hoogte van het 'gele kasteel' van PHRM).¹

Na in Utrecht afstand te hebben gedaan van de zetel van Lisieux werd hij benoemd tot titulair² aartsbisschop van Cesarea. De heren van Sint Jan beschouwden hem als een sieraad voor hun kapittel en in de stad was de puissant rijke bisschop een *big spender*. Hij stierf op 30 december 1490 en werd op 1 januari 1491 in de Janskerk begraven.

De plaquette in Caudebec vermeldt dat het beeld is opgericht in 1991 bij het vijfde eeuwfeest van zijn dood. Behalve het standbeeld is er in de op een steenworp afstand gelegen flamboyant-gotische kerk *Notre Dame* (15e-16e eeuw) een glasraam te vinden met een afbeelding van Basin. In de uiterste benedenhoek zien we hem als een kleine, knielende figuur, gemijterd en met kruisstaf, geflankeerd door de apostel Petrus en in aanbidding voor een kruisiging.

Ton H.M. van Schaik is historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

Thomas Basin op een van de glas-in-loodramen van de Notre Dame in Caudebec

□ FOTO RAPHAËL RIJNTJES, UTRECHT

Noten

- 1 Kaj van Vliet heeft in het *Jaarboek Oud-Utrecht* 1991 (p. 59-92) een uitvoerig artikel gepubliceerd over Thomas Basin in Utrecht. Ook op internet is veel over zijn leven en werk te vinden.
- 2 'in partibus infidelium', dat wil zeggen 'in het gebied der ongelovigen', vroegere benaming voor een bisschop zonder eigen bisdom.

Agenda

Historisch café: Van Zwaansteeg tot Achterom

Van Zwaansteeg tot Achterom is de titel van het boek dat Bert Poortman op vrijdag 13 december zal presenteren. Het 'stegenboek' komt voort uit een onderzoek van de Commissie Cultureel Erfgoed van Oud-Utrecht. Stegen zijn er in soorten en maten; ook een hof, achterom of slop behoort tot de verzameling. Tijdens het onderzoek zijn alle stegen van de 'oude stad' bezocht: in de binnenstad, langs de Vecht, de Vaartsche Rijn en de Biltstraat. Hier van verschijnt gelijktijdig met het boek een rapport met een kaart. *Tussen Zwaansteeg en Achterom* plaatst de Utrechtse stegen in hun historische context. De vorming van de stad wordt per periode beschreven en geïllustreerd met de stegen uit die tijd.

Vrijdag 13 december 2019 in de Smeenzaal van het Bartholomeusgasthuis, Lange Smeestraat 40. Inloop vanaf 17.00 uur; toegang gratis.

IJzeren mesje met benen handvat, opgegraven in Leidsche Rijn

ERFGOED, GEMEENTE UTRECHT

Lezing: Offers aan de overkant?

Op vrijdag 20 december geeft gemeentelijk archeoloog Erik Graafstal een lezing over cultusplaatsen. Afgelopen voorjaar vond midden in Leidsche Rijn, pal tegenover Castellum Hoge Woerd, een spannende opgraving plaats. Niet alleen kon voor het eerst de breedte van de Rijn in de Romeinse tijd nauwkeurig worden vastgesteld, aan de overzijde van de rivier werden opmerkelijke vondsten gedaan: diverse wapenstukken, enkele complete kruiken met inscripties, mantelspelden en vingerringen. Sommige vondsten, zoals twee geschutspijlen, kunnen te maken hebben met krijshandelingen, maar voor veel andere voorwerpen biedt dit geen verklaring. Gaat het misschien om offers? Een verkenning van Romeinse cultusplaatsen in Noordwest-Europa geeft alle aanleiding om dit spoor verder te onderzoeken.

Lezing op 20 december 2019 in de Smeenzaal van het Bartholomeusgasthuis, Lange Smeestraat 40. Inloop vanaf 19.00 uur, aanvang 19.30. Toegang € 5,- en aanmelden bij: activiteiten@oud-utrecht.nl.

Historisch Café: Utrechts praaten

Is het gesproken Stad-Utrechts (soms aangeduid als Oud-Utrechts) een dialect of gewoon een accent met een typische tongval? Journalist Ton van den Berg schrijft onder de naam Koos Marsman al enige jaren 'Utrechse' columns in het *Stadsblad*. Hij legt op vrijdag 17 januari uit hoe het zit met onze eigen taal: waar komt deze vandaan en waarom was het Stad-Utrechts een taal die alleen gesproken werd door het 'gewone volk'? Een taal waar niet

iedereen trots op was, maar die nu - populair gemaakt door cabaretiers als Herman Berkien en Tineke Schouten - identiteit verleent aan de 'echte Utrechter'.

Vrijdag 17 januari 2020 in de Smeenzaal van het Bartholomeusgasthuis, Lange Smeestraat 40. Inloop vanaf 17.00 uur; toegang gratis.

Van der Monde-lezing: De ommuurde stad

De 35e Van der Monde-lezing vindt op dinsdag 11 februari plaats in de Pieterskerk en wordt gegeven door René de Kam, conservator stadsgeschiedenis van het Centraal Museum. In juni 2020 opent in het museum de tentoonstelling 'De ommuurde stad', waarin de geschiedenis van de Utrechtse stadsverdediging wordt verteld. De Kam zal in de Van der Monde-lezing een preview geven van deze tentoonstelling en het onderzoek dat daaraan vooraf ging.

Eeuwenlang lag Utrecht verscholen achter zijn muren, torens en poorten. De bouw van die Utrechtse stadsverdediging is een enorm infrastructureel werk geweest dat grote inzet van de stedelingen zal hebben gevraagd. Dat gold ook voor de bewaking en het onderhoud, waar de gilden nauw bij betrokken waren. Zonder de omringende muren waren de Utrechters kwetsbaar. Om die veiligheid te waarborgen moest de stadsverdediging steeds worden aangepast aan de alsmaar veranderende wapenwedloop. Zo bleken in 1483 de hoge bakstenen muren niet opgewassen te zijn tegen de ijzeren kogels uit de kanonnen die Maximiliaan van Oostenrijk had meegenomen voor een belegering van de stad. In de zestiende eeuw gingen daarop grote delen van de Utrechtse stadsverdediging op de schop, om te worden aangepast aan de nieuwe oorlogsvoering. Rond 1550 werd de stad zelfs uitgerust met hypermoderne bastions aan de noord en zuidzijde. In het rampjaar 1672 bleek de stadsverdediging echter niet meer goed te functioneren en werden de sleutels van de stad al aan de Fransen overhandigd nog voordat de belegering was begonnen. Na de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werden in de negentiende eeuw de muren en poorten van de stad afgebroken en deels omgevormd tot een prachtig park.

Van der Monde-lezing op 11 februari 2020 in de Pieterskerk. Aanmelding voor leden van de vereniging Oud-Utrecht start op 31 januari, uitsluitend via www.oud-utrecht.nl/agenda. Vanaf 3 februari kunnen ook niet-leden zich aanmelden. Er is een beperkt aantal plaatsen, aanmeldingen worden verwerkt in volgorde van binnenkomst.

Catharijnesingel met stadswal en Smeetoren door Jan ten Compe, 1740-1760

CENTRAAL-MUSEUM

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 37,50). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/service/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl